

УДК 159.97

О. О. ЄВДОКІМОВА,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ;

В. І. ЗАВОРОТНИЙ,

начальник Клініки психіатрії та наркології
Військово-медичного клінічного центру
Північного регіону, провідний психіатр

ПОСТТРАВМАТИЧНІ СТРЕСОВІ РОЗЛАДИ, ГОСТРІ ТА ВІДДАЛЕНІ, ЯК НАСЛІДОК УЧАСТІ У ВОЄННИХ ДІЯХ

Розглянуто психологічні прояви посттравматичного синдрому в учасників бойових дій (АТО). ПТСР виникають через певні проміжки часу після психічної травми і найчастіше виявляються на трьох етапах. Гострий стрес дає про себе знати безпосередньо після бою, віддалений – через кілька днів, а через кілька місяців після періоду уявного благополуччя починають виявлятися характерні риси важкої форми посттравматичного стану, що заважає людині нормально жити і відчувати себе такою ж, як усі. Ця стадія може тривати все життя. За основними ознаками «в'єтнамський» або «чеченський» синдром можна розділити на два типи:

- 1) збуджений тип реагування на проблеми: агресивність, запальність, дратівливість, гнівливість, нестриманість. Людина практично втрачає свідомий вольовий контроль над своїми емоціями і дуже часто – діями;
- 2) тривожно-депресивний фон реагування на проблеми: довгі емоційні переживання, невгамовний душевний біль, хвилювання, муки, схильність до самогубства.

Приблизно у 30 % учасників АТО, які пройшли реабілітацію у Військово-медичному центрі Північного регіону, спостерігалися ознаки гострої фази ПТСР, а саме: нав'язливі спогади, намагання всіма силами уникнути нагадування про травмуючу ситуацію; нав'язливі сновидіння, що знову і знову відтворюють обставини травми; страх нічних кошмарів викликає безсоння; депресія (почуття досади, відчаю та самотності протягом тривалого часу); відсутність інтересу до життя; емоційна холодність; соціальне уникнення, дистанціювання, відчуження від інших; «провина за виживання» перед тими, хто загинув; емоційні сплески – напруженість, страх, злість, які виходять з-під контролю; будь-яке зауваження сприймається або як загроза, або як образа; подразливість, значно підвищена збудливість; симптоми виснаження центральної нервової системи: зниження фізичної та розумової працездатності; ослаблення функції уваги і зосередженості; підвищена дратівливість; зниження здатності до творчої діяльності; психопатоподібні порушення; гнівливість, напади погано контролюваної агресії; відчуженість від соціуму; егоїзм; зниження здатності до любові і співпереживання; схильність до розвитку різного роду залежностей; порушення соціальної адаптації; почуття вкороченої життєвої перспективи; неспецифічні соматичні розлади.

Ключові слова: *посттравматичний синдром, ПТСР, гострий стрес, віддалений стрес, депресія, психопатоподібні порушення, почуття вкороченої життєвої перспективи, неспецифічні соматичні розлади.*

Основу сучасної психології складають історично сформовані уявлення про відповідність психічного і матеріального світів, співіснування внутрішнього і зовнішнього, душевного і тілесного, суб'єктивного і об'єктивного буття. Психологія за своїм визначенням має справу з субстанцією, яка хоч і постійно виявляє себе, проте виступає як особлива реальність вищого рівня і відрізняється від матеріальної реальності своєю невидимістю, неможливістю її сприйняття на дотик. Культурно-історична парадигма психологічної науки підкреслює своєрід-

ність людини як соціальної істоти, людського суспільства і світу штучних предметів, створених людиною (людської культури).

Свідомість – вища форма відображення дійсності. Її можна охарактеризувати як суб'єктивний образ об'єктивного світу. Іншими словами, оточуюча людину реальність відіграє вирішальну роль у формуванні її свідомості і протіканні всіх психічних процесів.

Сьогоднішня українська реальність, враховуючи всі соціальні потрясіння, що відбуваються, а також величезну кількість людей, активно

і пасивно в них задіяних, безумовно, впливає на майбутнє зміщення основних акцентів у сучасній українській практичній психології: від домінування питань тих чи інших особливостей розвитку до проблем реадптації і реабілітації людей, що зазнають посттравматичних стресових розладів.

У 1994 році вчені, які займаються проблемою виживання людини в екстремальних ситуаціях, включили в міжнародну класифікацію післятравматичних стресових реакцій (ПТСР) поняття «поствоєнний синдром». У психології цим терміном називається відстрочена у часі реакція на травмуючу подію: природні й техногенні катастрофи, бойові дії, тортури, звалтування, аварії, терористичні акти і багато іншого. Така реакція здатна викликати психічні порушення практично у будь-якої людини і в майбутньому може спричинити інвалідність.

Про підступність посттравматичного синдрому, визнаного асоціацією американських психіатрів тільки у 1980 році, написано і розказано дуже багато. Найнебезпечнішим у цьому синдромі є його відстрочення в часі. Можуть пройти десятки років, перш ніж якийсь поштовх переведе травму з підсвідомості на свідомий рівень. Кілька років тому покінчив із собою один з небагатьох, що залишились живими, захисників Брестської фортеці. У записці написав, що побачив по телевізору, як руйнують музеї, як зневажають подвиг загиблих друзів, і зрозумів, що все було даремно.

ПТСР виникають через певні проміжки часу після психічної травми і найчастіше виявляються на трьох етапах. Гострий стрес дає про себе знати безпосередньо після бою, віддалений – через кілька днів, а через кілька місяців після періоду уявного благополуччя починають виявлятися характерні риси важкої форми посттравматичного стану, що заважає людині нормально жити і відчувати себе такою ж, як усі. Ця стадія може тривати все життя – у США ветерани в'єтнамської війни хворіють і досі (незважаючи на допомогу досвідчених психологів).

Стресові розлади характеризуються певними ознаками: безсонням, зниженням самоконтролю, підвищеною агресивністю, неадекватністю сприйняття світу і т. ін. Їх сукупність прийнято називати посттравматичним синдромом.

Російськими психологами описано «чеченський» синдром – різновид ПТСР, що сьогодні спостерігається у людей, які побували в період чеченської війни в районі бойових дій. Для колишніх учасників бойових дій характерні від-

чуття повної безглуздості дій, цинізм відносно життя, жорстокість, розгубленість. У людини, котра знаходиться на передовій, яка постійно відчуває ці переживання, відбувається тимчасове «заморожування» чутливості психіки, вона стає машиною – їсть, спить, вбиває, ні про що не замислюючись. Тільки таким чином психіка може захиститися від жахів, що відбуваються. Після повернення з «гарячих» точок починаються проблеми зі здоров'ям – як психологічним, так і фізичним. Це характерно для учасників практично всіх війн.

Окремо виділяють синдром тих, хто пройшов бойові дії, тому що людина перебувала у постійній стресовій ситуації: ризик, шум, стрілянина, ненормований робочий день, у нашому розумінні. Накопичується глобальна втома. До того ж людина звикає до певних умов. Так, якщо людина йде по траві, а там – розтяжка, то в неї закріплюється у свідомості, що по траві ходити не можна. Якщо десь вибух, то треба ховатися. Формується умовний рефлекс. Основний діагноз, який ставиться в цих випадках, – розлад адаптації. Він виявляється у вигляді астеничного синдрому: порушення сну, підвищеної стомлюваності, дратівливості, зниження працездатності.

За основними ознаками «в'єтнамський» або «чеченський» синдром можна розділити на два типи – за тим, як людина реагує на труднощі, що виникають в новому оточуючому світі:

1) збуджений тип реагування на проблеми, агресивність, запальність, дратівливість, гнівливість, нестриманість. Людина практично втрачає свідомий вольовий контроль над своїми емоціями і дуже часто – діями;

2) тривожно-депресивний фон реагування на проблеми, довгі емоційні переживання, невгамовний душевний біль, хвилювання, муки, схильність до самогубства.

Часто відбувається так, що людина начебто майже виликувалася від воєнних спогадів, біль і сум'яття вщухли, і раптом неочікуваний імпульс (практично непередбачуваний) воскрешає весь жах пережитого: як результат – або паніка, або напад агресії. Це може відбутися і через рік, і через 10 років. Коли і що послужить таким імпульсом, передбачити неможливо. Фізичні травми можна залікувати, в той час як бойова психічна травма ніколи не загоїться. Максимум, чого можна домогтися, – це навчити людину жити, якимось із нею справляючись.

Такі важкі травми, як участь у кривавих і загрозливих для життя подіях, тортури, полон, викликають очевидні посттравматичні

переживання і розлади у великій кількості людей, особливо в наступні місяці після травми. Численні дослідження показують, що у багатьох людей з ПТСР спостерігається зниження толерантності до стресу і висока ймовірність посилення проявів ПТСР при зіткненні з будь-якими за силою впливу травмуючими ситуаціями. Існують групи людей, у яких досить виражені ПТСР зберігаються багато років і виявляються вони хвилеподібно. ПТСР може розвиватися в катастрофічних обставинах практично у кожної людини. Це нормальна реакція організму на ненормальні обставини життя, коли події мають екстремальний характер, виходять за межі звичайних людських переживань і викликають інтенсивний страх за своє життя, жах і відчуття безпорадності.

За період із травня по жовтень 2014 р. у Військово-медичному центрі Північного регіону (м. Харків) пройшли реабілітацію більше двох тисяч учасників АТО. Приблизно у 30 % із них спостерігалися ознаки гострої фази ПТСР, а саме:

– *нав'язливі спогади* – людина не може ані вночі, ані вдень позбутися спогадів про ситуацію, що травмувала психіку. Нав'язливі спогади про травмуючу подію мають надзвичайно яскравий, але уривчастий характер (картинки з минулого). При цьому спогади супроводжуються відчуттям жаху, тривоги, туги, безпорадності, які за силою не поступаються емоційним переживанням, перенесеним під час події (бою, бомбардування, перебування в полоні). Як правило, подібний напад переживань поєднується з різними порушеннями з боку вегетативної нервової системи (підвищення артеріального тиску і частоти серцевих скорочень, порушення ритму серця, відчуття серцебиття, рясний холодний піт, підвищений діурез тощо). Нерідко виникає так звана флеш-бек симптоматика – у людини виникає відчуття, що минуле вривається в реальне життя. Найбільш характерними є ілюзії, тобто патологічне сприйняття реально існуючих подразників. Так, наприклад, пацієнт може чути крики людей у стукоті коліс, розрізняти силуети ворогів у сутінкових тінях тощо. У важких випадках можливі епізоди зорових і слухових галюцинацій, коли учасник воєнних дій бачить загиблих людей, чує голоси, відчуває рух вітру і т. ін. Флеш-бек симптоматика може викликати неадекватні дії – імпульсивні рухи, агресію, спроби суїциду. Напливи ілюзій і галюцинацій у пацієнтів із посттравматичним синдромом найчастіше провокуються нервовим перенапруженням,

тривалим безсонням, вживанням алкоголю або наркотичних засобів, хоча можуть виникати без видимої причини, посилюючи один з нападів нав'язливих спогадів. Точно так і самі напади нав'язливих спогадів нерідко виникають спонтанно, хоча частіше їх розвиток провокується зустріччю з яким-небудь подразником, що нагадує людині про події. При цьому подразники можуть мати різноманітний характер і бути ця всіма органами почуттів (вид знайомого за військовими діями предмета, характерні звуки, запахи, смакові і тактильні відчуття);

– як правило, люди, які пережили важку травмуючу ситуацію, всіма силами намагаються уникнути всякого нагадування про неї. Страх перед спогадами фіксується на підсвідомому рівні, так що пацієнти з посттравматичним синдромом мимоволі «забувають» багато деталей трагічної події;

– сновидіння знову і знову відтворюють обставини травми; страх нічних кошмарів викликає безсоння. Найбільш характерним порушенням сну при посттравматичному синдромі є нічні кошмари, сюжетом яких є пережита надзвичайна подія. Такі сновидіння мають надзвичайну яскравість і багато в чому нагадують напади нав'язливих спогадів під час неспання (гостре відчуття страху, емоційного болю, безпорадності, порушення з боку вегетативної системи). У важких випадках страшні сновидіння можуть йти один за одним з коротким періодом пробудження, так що людина втрачає здатність відрізнити сон від реальності. Крім того, у пацієнтів з посттравматичним синдромом зустрічаються неспецифічні порушення сну, такі, як порушення ритму сну (сонливість вдень і безсоння вночі), інсомнія (труднощі при засипанні), тривожний поверхневий сон;

– *депресія* (почуття досади, відчаю та самотності протягом тривалого часу);

– *відсутність інтересу до життя*; емоційна холодність; соціальне уникнення, дистанціювання, відчуження від інших;

– «провина за виживання» перед тими, хто загинув. Частим симптомом посттравматичного стресового розладу є *патологічне почуття провини*. Як правило, це почуття пацієнти прагнуть тим чи іншим способом раціоналізувати, тобто підшукують йому певні раціональні пояснення. У разі військового неврозу або синдрому пацієнти, котрі вижили у подіях, нерідко звинувачують себе в загибелі близьких чи сторонніх людей. При цьому, як правило, хворі значно перебільшують власну відповідальність, аж до абсурдних самозвинувачень і самобичування.

У тих пацієнтів із ПТСР, які зазнали будь-яке насильство (полон, викрадення, зґвалтування, побиття, пограбування тощо), почуття провини формується на базі відчуття власної ущербності, фізичної, психічної та моральної неспроможності;

– *емоційні сплески* – напруженість, страх, злість, які виходять з-під контролю; будь-яке зауваження сприймається або як загроза, або як образа;

– *подразливість*, значно підвищена збудливість (люди втрачають здатність до розслаблення і відпочинку, вони напружені, постійно відчувають себе «на сторожі»). Пацієнти з посттравматичним синдромом відчувають стійке перенапруження нервової системи. Вони перебувають у стані постійної настороженості, що частково пов'язано з боязню виникнення нападів нав'язливих спогадів. Однак нервова напруга, як правило, повністю не спадає навіть у ті періоди, коли напливи картинок з минулого мало турбують пацієнтів. Самі хворі на ПТСР характеризують свій стан як постійну тривогу і скаржаться при цьому, що кожен шерех змушує їх здригтися від відчуття незрозумілого страху;

– симптоми *виснаження центральної нервової системи*. Постійне нервове перенапруження, порушення сну, виснажливі напади нав'язливих спогадів призводять до розвитку церебрастенії, яка клінічно виявляється сукупністю ознак виснаження центральної нервової системи: зниження фізичної та розумової працездатності; ослаблення функції уваги і зосередженості; підвищена дратівливість; зниження здатності до творчої діяльності;

– *психопатоподібні порушення*. З часом у багатьох пацієнтів формуються специфічні порушення рис характеру, зокрема: гнівливість, напади погано контрольованої агресії; відчуженість від соціуму; егоїзм; зниження здатності до любові і співпереживання; схильність до розвитку різного роду залежностей (алкоголізм, наркоманія, ігрова залежність);

– *порушення соціальної адаптації*. Комплекс перерахованих вище симптомів неминуче призводить до порушення адаптації пацієнта з посттравматичним синдромом у суспільстві. Такі люди стають конфліктними, погано сходяться з людьми, часто змінюють місце роботи. Відчуженість від реальності і патологічні зміни в характері призводять до того, що пацієнти з посттравматичним синдромом нерідко втрачають соціальні зв'язки (не спілкуються з родичами, друзями, колегами) і занурюються в самотність. Соціальна самотність посилюється

характерною для багатьох стресових і депресивних станів *агедонією* – людина втрачає здатність отримувати задоволення від улюбленої раніше діяльності. Пацієнти з ПТСР нерідко повністю замикаються у власному світі, втрапивши інтерес не тільки до роботи, але й до хобі;

– минуле для таких людей розкладається на «до» і «після» травми, майбутнього ніби немає, або воно є «знеструмленим» – бажання, цілі, плани – все, що рухає людиною в звичайному житті, паралізовано. Цей стан, включений у перелік діагностичних симптомів ПТСР в Американський діагностичний стандарт, позначається, як *почуття вкороченої життєвої перспективи*. Вони не планують своє життя на скільки-небудь значущий період, оскільки фактично живуть минулим, а не майбутнім;

– *підвищена схильність до самогубства*. Нерідко такі хворі роблять акт суїциду під впливом психотропних речовин (алкоголь, наркотики) або під час нападу напливу ілюзій і галюцинацій, проте значно частіше добровільний відхід з життя буває спланованою та усвідомленою дією людини, яка втратила сенс власного існування. Саме порушенням соціальної адаптації психологи пояснюють той факт, що хворі з посттравматичним синдромом вкрай рідко звертаються за медичною допомогою і воліють рятуватися від нападів нав'язливих спогадів і нічних кошмарів за допомогою психотропних речовин або вдаються до безграмотного самолікування (снодійні, транквілізатори, антидепресанти);

– *неспецифічні соматичні скарги* (розлади у вигляді хронічного м'язового напруження, підвищеної стомлюваності, м'язово-суглобовий, головний, артритоподібний біль, виразки шлунку, болі в ділянці серця, утруднення дихання, оніміння в різних частинах тіла тощо).

Перебування на війні для цих людей назавжди залишиться пов'язаним з низкою факторів:

1) чітко усвідомленим почуттям загрози для життя, так званім біологічним страхом смерті, поранення, болю;

2) психоемоційним стресом, пов'язаним із загибеллю на очах товаришів по зброї або з необхідністю вбивати людину (хоч і противника);

3) впливом специфічних факторів бойової обстановки (наявність або відсутність спорядження, дефіцит часу, невизначеність, раптовість, прискорення темпів дій);

4) труднощами і стражданнями (відсутність повноцінного сну, їжі, тепла тощо);

5) незвичайними умовами проживання та новою місцевістю.

Після повернення до мирного життя, часто на вже наявний, пов'язаний з війною, посттравматичний стресовий розлад нашаровуються нові розлади, зумовлені стресами, пов'язаними із соціальною дезадаптацією учасників бойових дій.

Учасник бойових дій, особа з ПТСР, позбавляється одного з базових переконань – що світ безпечний; замість нього формується інше базове переконання – світ небезпечний і непередбачуваний. Людина позбавляється можливості по-справжньому ефективно планувати своє життя і життєву активність. Ще одна особливість, яка з'являється після перенесення психічної травми, – це прагнення до ризику. Ветерани війни прагнуть знову на війну, і їм там дійсно набагато легше, оскільки зміни, що відбулися у центральній нервовій системі, підготували їх до умов бойових дій.

У цілому ряді досліджень констатується, що посттравматичні стресові розлади становлять від 10 до 50 % всіх медичних наслідків бойових подій [1, с. 52; 2]. Бойові дії накладають помітний відбиток на перебіг психічної діяльності та поведінку військовослужбовців. Бойовий стрес, зігравши свою позитивну роль у збереженні цілісності організму та особистості воїна в екстремальних умовах, виступає причиною подальшої дезадаптації учасників бойових дій. Таким чином, ПТСР – це постійний «схований» стрес, здатний відродитися в будь-яку хвилину.

Посттравматичний стресовий розлад не покидає людину і через багато років. Цим розладом навіть через 15–20 років після закінчення війни страждало майже півмільйона ветеранів В'єтнаму – 15,2 % чоловіків [2]. Аналогічні результати (17 %) були отримані в Росії при обстеженні експериментальної вибірки учас-

ників бойових дій в Афганістані. «Стресовими розладами й до сьогодні страждають 29–45 % ветеранів другої світової війни, 25–30 % американських ветеранів в'єтнамської війни. Близько 80 % поранених і 30 % хворих ветеранів чеченського конфлікту, які перебували на лікуванні, відчували симптоматику посттравматичних стресових розладів: фобії, нічні кошмари, нав'язливість, знижений тон настрою та ін.» [3; 4]. Вплив тривалих, екстраординарних психотравмуючих ситуацій, пов'язаних із загрозою життю, призводить й до особистісних змін, коли певні властивості особистості загострюються, інші, навпаки, нівелюються. Можуть виникнути й не властиві людині раніше риси. Це стає внутрішньою основою для психічної та соціальної дезадаптації людини в суспільстві.

Таким чином, особливості проявів другого і третього етапів ПТСР українському суспільству ще належить осмислити і пережити. Саме це і визначатиме в найближчому майбутньому основні вектори розвитку української практичної психології, оскільки психіка людини – це відображення причинно-наслідкових зв'язків і відносин, тобто закономірностей існування різних сторін і особливостей навколишнього світу.

На сучасному етапі розвитку психологічної науки ефективно дослідження феномена посттравматичного стресу як одного з психологічних наслідків впливу на людину високої інтенсивності стресорів передбачає інтеграцію знань, накопичених у різних традиціях вітчизняної психології з різними зарубіжними концепціями і напрямками у вивченні психічної травми та її наслідків. «В'єтнамський» синдром, «афганський» синдром, «чеченський» синдром, ... «іловайський» синдром?

Список використаних джерел

1. Караяни А. Г. Психологическая работа в боевой обстановке : практ. пособие / А. Г. Караяни. – Самара, 1997. – 66 с.
2. Тарабарина Н. В. Психологические последствия войны / Н. В. Тарабарина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://psyinst.ru/library.php?part=article&id=1748>.
3. Подоляк Я. В. Практические вопросы военной психологии / Я. В. Подоляк. – М. : Воениздат, 1987. – 151 с.
4. Практическая психодиагностика. Методика и тесты : учеб. пособие / ред.-сост. Д. Я. Райгородского. – Самара : Бахрах-М, 2000. – 672 с.
5. Психосоматика: взаимосвязь психики и здоровья : хрестоматия / сост. Сельченко К. В. – М. : Харвест, 2000. – 640 с.
6. Психотерапевтическая энциклопедия / под ред. Б. Д. Карвасарского. – СПб. : Питер Ком, 1998. – 752 с. – (Мастера психологии).
7. Пушкарев А. Л. Посттравматическое стрессовое расстройство: диагностика, психофармакотерапия, психотерапия / А. Л. Пушкарев, В. А. Доморацкий, Е. Г. Гордеева. – М. : Изд-во Ин-та психотерапии, 2000. – 128 с.

Надійшла до редколегії 10.10.2014

ЕВДОКИМОВА Е. А., ЗАВОРОТНЫЙ В. И. ПОСТТРАВМАТИЧЕСКИЕ СТРЕССОВЫЕ РАССТРОЙСТВА, ОСТРЫЕ И ОТСРОЧЕННЫЕ, КАК СЛЕДСТВИЕ УЧАСТИЯ В ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЯХ

Рассмотрены психологические проявления посттравматического синдрома у участников боевых действий. ПТСР возникают через определенные промежутки времени после психической травмы и чаще всего проявляются на трёх этапах. Острый стресс даёт о себе знать непосредственно после боя, отсроченный – через несколько дней, а через несколько месяцев после периода мнимого благополучия начинают проявляться характерные черты тяжёлой формы посттравматического состояния, мешающего человеку нормально жить и чувствовать себя таким же, как все. Эта стадия может длиться всю жизнь.

По основным признакам «вьетнамский» или «чеченский» синдром можно разделить на два типа:

1) возбуждённый тип реагирования на проблемы: агрессивность, вспыльчивость, раздражительность, гневливость, несдержанность. Человек практически теряет сознательный волевой контроль над своими эмоциями и очень часто – действиями;

2) тревожно-депрессивный фон реагирования на проблемы: долгие эмоциональные переживания, неугомонная душевная боль, волнения, муки, склонность к самоубийству.

Примерно у 30 % участников АТО, прошедших реабилитацию в Военно-медицинском центре северного региона (Харьков), наблюдались признаки острой фазы ПТСР, а именно: навязчивые воспоминания, стремление всеми силами избежать напоминания о травмирующей ситуации; навязчивые сновидения, снова и снова воспроизводящие обстоятельства травмы; страх ночных кошмаров вызывает бессонницу; депрессия (чувство досады, отчаяния и одиночества в течение длительного времени); отсутствие интереса к жизни; эмоциональная холодность; социальное избегание, дистанцирование, отчуждение от других; «вина за выживание» перед теми, кто погиб; эмоциональные всплески – напряжённость, страх, злость, выходящие из-под контроля; любое замечание воспринимается либо как угроза, либо как обида; раздражение, значительно повышенная возбудимость; устойчивое перенапряжение нервной системы; симптомы истощения центральной нервной системы: снижение физической и умственной работоспособности; ослабление функции внимания и сосредоточенности; повышенная раздражительность; снижение способности к творческой деятельности; психопатоподобные нарушения: гневливость, приступы плохоконтролируемой агрессии; отчуждённость от социума; эгоизм; снижение способности к любви и сопереживанию; склонность к развитию различного рода зависимостей; нарушения социальной адаптации; чувство укороченной жизненной перспективы; неспецифические соматические жалобы.

Ключевые слова: *посттравматический синдром, ПТСР, острый стресс, отсроченный стресс, депрессия, психопатоподобные нарушения, чувство укороченной жизненной перспективы, неспецифические соматические расстройства.*

YEVDOKIMOVA O. O., ZAVOROTNYI V. I. POST-TRAUMATIC STRESS DISORDERS, ACUTE AND DEFERRED, AS A RESULT OF PARTICIPATING IN MILITARY OPERATIONS

The paper discusses the psychological manifestations of PTSD among combatants. PTSD occurs after a certain period of time after trauma and most often occurs in three stages. Acute stress makes itself felt immediately after the fight, deferred – after a few days and a few months after the period of the alleged prosperity begin to show the characteristic features of severe post-traumatic state that prevents a person to live a normal life and feel the same as all. This stage can last a lifetime.

By main features «Vietnamese» or «Chechen» syndrome can be divided into two types:

1) the type of the excited response to the problems: aggression, temper, irritability, anger, lack of restraint. Man almost loses conscious volitional control of his emotions and very often – the action;

2) anxious-depressive background response to the problem: many emotional distress, restlessness heartache, excitement, pain, suicidal.

Approximately 30 % of the ATO participants, rehabilitated in Military medical center of the northern region (Kharkov), there were signs of the acute phase of PTSD, namely, intrusive memories, intention to avoid reminders of the traumatic situation; obsessive dream that again and again reproduce the circumstances of the injury; fear of nightmares causes insomnia; depression (feeling of disappointment, despair and loneliness for a long time); lack of interest in life; emotional coldness; social avoidance, distancing, alienation from others; «guilt for survival» to those who died; emotional outbursts – tension, fear, and anger that go out of control; any remark is perceived as either a threat or as an insult; irritation significantly increased excitability; sustainable overstrain of the nervous system; symptoms of exhaustion of the central nervous system: loss of physical and mental performance; attenuation function of attention and concentration; irritability; reduced ability to creative activity; psychopathic disorders: anger, aggression,; alienation from society; selfishness; reduced ability to love and empathy; propensity to develop various kinds of addictions; violations of social adaptation; sense of a shortened life perspective; nonspecific somatic complaints.

Keywords: *post-traumatic stress syndrome, PTSD, acute stress, deferred stress, depression, psychopathic disorder, a sense of a shortened life perspective, nonspecific somatic disorder.*

УДК 159.95

О. В. ЗЕМЛЯНСЬКА,

доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

ПРОБЛЕМА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ КЕРІВНИКА

Розроблено алгоритм оптимізації процесу формування соціально-перцептивної компетентності керівників, в основі якого лежить програмно-цільовий підхід. Цей алгоритм містить три послідовні, взаємодоповнюючі та взаємообумовлені етапи. Для кожного етапу визначено цілі, завдання і програму формування компонентів соціально-перцептивної компетентності.

Ключові слова: керівник, професійне спілкування, соціально-перцептивна компетентність, програмно-цільовий підхід, модель.

Проблеми професіоналізму та професійної компетентності на сучасному етапі розвитку психологічної науки стали предметом багатьох вітчизняних і зарубіжних досліджень (О. М. Бандурка, С. П. Бочарова, С. О. Дружиков, Е. Ф. Зеєр, С. Д. Максименко, А. К. Маркова, В. О. Моляко, В. Д. Шадріков) та в галузі юридичної психології (Л. М. Балабанова, В. І. Барко, Л. І. Казміренко, В. О. Лефтеров, В. С. Медведєв, Л. І. Мороз, О. В. Тімченко, О. М. Цільмак, Г. О. Юхновець, С. І. Яковенко та ін.).

З цього приводу О. О. Бодальов висловив таку думку: «В країні величезна кількість людей, які працюють у політиці, економіці, сфері управління, в науці та в багатьох інших сферах діяльності і не є при цьому професіоналами в усьому значенні цього слова. У сумі такий непрофесіоналізм призводить до величезних утрат у будівництві, в зовнішній та внутрішній політиці, сільському господарстві та управлінні, у сфері виховання та освіти і в усіх інших сферах життя народу» [1, с. 48].

У нашому дослідженні ми ставимо за мету дослідити окремі теоретичні питання, що стосуються професійної компетентності керівника, та окреслити алгоритм практичної оптимізації формування його соціально-перцептивної компетентності.

Дослідження проблем професіоналізму й особистості професіонала проводяться за різними напрямками, але найбільш розробленими є ті, які пов'язані з вивченням ролі професійної компетентності, професіоналізму особистості, продуктивної Я-концепції, з рефлексивною культурою та ін. Об'єктами в них є фахівці й керівники з різних сфер професійної діяльності, орієнтовані на високі досягнення у сфері дер-

жавної служби, освіти, медицини, управління, військової справи. Дослідження проблем розвитку професійної компетентності і її різних видів у психології професій посідають особливе місце, тому що професійна компетентність є головною складовою частиною професіоналізму особистості й діяльності, важливою умовою становлення професіонала.

Сучасні підходи і трактування професійної компетентності досить різні. На сьогодні в зарубіжній літературі такі визначення професійної компетентності, як «поглиблене знання», «стан адекватного виконання завдання», «здатність до актуального виконання діяльності» (G. K. Britell, R. M. Jueger, W. E. Blank), та інші не повною мірою конкретизують зміст цього поняття [2]. Існують два основних підходи до вивчення професійної компетентності: перший підхід можна умовно назвати функціональним, оскільки він оснований на описі завдань та очікуваних результатах, а другий – особистісним, тому що він фокусується на якостях людини, що забезпечують успіх у професійній діяльності. Наприклад, адекватна чи достатня кваліфікація, адекватні чи достатні інтелектуальні якості, здатність бути кваліфікованим, здатність робити добре що-небудь або відповідно до стандартів, компетентність, що набута досвідним шляхом чи внаслідок навчання, уміння бути кваліфікованим і здатним виконувати певну роль, що вимагає спеціальних знань, здатності, поведінки.

Модельовання професійної компетентності – це одна з недавно виниклих тенденцій у сфері бажаних якостей працівника. Компетентність розглядається як характеристика або якості людей, прояви яких компанія бажала б бачити у своїх працівників. Із точки зору традиційного

аналізу роботи компетентність – це найважливіші знання, навички, здатності та інші якості (далі – ЗНЗІ). Моделювання – це виявлення сукупності здатностей, яку організація бажала бачити у своїх працівників. Фахівці одночасно вважають, що аналіз роботи і моделювання компетентності з деяких питань подібні. Однак у першому випадку вивчаються і робота, що виконується, і якості, які необхідні для її виконання, а в другому випадку трудова діяльність не враховується. Під час аналізу роботи виявляються конкретні та різні ЗНЗІ, що відрізняють одну роботу, яку виконують в організації, від іншої [3, с. 90].

Однією з найбільш актуальних проблем вітчизняній і закордонній психології професій є проблема оцінки й розвитку комунікативних якостей керівника під час професійного спілкування. Професіоналізація психологічних знань означає, насамперед, вміння професійно й адекватно застосовувати психологічний комунікативний «інструментарій» у практичній діяльності й спілкуванні під час вирішення професійних завдань.

Професійне спілкування в діяльності керівника займає важливе місце. Моделі особистості людини, які використовує керівник у процесі взаємодії з підлеглими, представниками інших, у тому числі й вищестоящих, організацій, громадянами, дозволяють адекватно оцінити інших. Модель може мати різний рівень складності, диференціації та структурованості. Комплексна багатомірна модель особистості забезпечує більш адекватну оцінку її особистісних якостей і дозволяє під час професійного спілкування використати більш гнучку й різноманітну систему взаємодій. Обмежений, збіднений ряд психологічних характеристик, особистісних особливостей людини призводить до неадекватності, схематичності відображення керівником особливостей людей. Як правило, необхідні для вивчення особистості інших людей психологічні знання керівник одержує під час професійної підготовки та підвищення кваліфікації. Однак, щоб відбулося перетворення теоретичних психологічних знань у знання «практичні», тобто такі, які можна використати в реальних життєвих і професійних ситуаціях, має відбутися складний процес їх трансформації, актуалізації і побудови змістовних зв'язків.

Визначальним етапом цього процесу є формування на рівні професійної свідомості керівника певних змістовних зв'язків між поданнями про інших людей власному «Я» в умовах ефективної взаємодії. У зв'язку із цим у ситуації професійної взаємодії виникає потреба у вивченні такого феномена, як соціально-перцептивна компетентність керівника (далі – СПК). Треба також виявити умови й фактори, які оптимізують процес розвитку СПК керівника.

На основі теоретичного аналізу проблеми нами було побудовано модель СПК керівника. Вона містить динамічні та структурно-змістовні характеристики. *Динамічними* характеристиками моделі є: процесуальна основа кожного компонента; системна сукупність взаємозалежних, взаємообумовлених психічних явищ. *Структурно-змістовними* характеристиками теоретичної моделі СПК є: спрямованість керівника на спілкування з людиною; рефлексивно-перцептивні знання, уміння, навички; професійна Я-концепція; особистісні особливості керівника.

Критеріями розвитку СПК керівника є: ставлення до іншої людини, розуміння та сприйняття її особистості; самовідношення, самосприйняття, самооцінка; володіння базовим рівнем рефлексивно-перцептивних знань, які сприяють притяганню до себе. Знання власних мотивів, потреб, установок; знання індивідуальних особливостей невербальної поведінки; знання індивідуальних особливостей мовної поведінки; знання особливостей сприйняття ситуації професійного спілкування; знання основних емоційних станів і їхніх зовнішніх проявів; вміння прогнозувати розвиток ситуації взаємодії у процесі професійного спілкування; здатність до саморозкриття; рефлексивно-перцептивні вміння й навички, які включають у себе вміння пізнати власні індивідуально-психологічні особливості, вміння оцінювати свій психічний стан, вміння здійснювати різнобічне сприйняття та адекватне розуміння стану інших людей.

У дослідженні було визначено такі показники певного рівня розвитку компонентів СПК керівника. Керівники з високим рівнем розвитку СПК характеризуються стійким інтересом до особистості іншої людини, прагненням до поглибленого пізнання співрозмовника й себе, гарним розумінням людей. Для такого працівника характерні висока гнучка самооцінка, самосприйняття, оптимальний рівень тривожності, адекватне вираження своїх емоцій. Високий рівень розвитку СПК пов'язаний зі стійким володінням базовими рефлексивно-перцептивними знаннями. Це означає відкритість у спілкуванні з іншими людьми, позицію співробітництва, сприйняття себе й іншої людини, успішне володіння механізмами сприйняття,

такими, як: емпатія, рефлексія, ідентифікація, децентрація.

Керівники із середнім рівнем розвитку СПК також мають стійкий інтерес до окремих особливостей особистості інших людей, а також їх епізодичне, часткове розуміння. Для керівників цього рівня характерна негнучка самооцінка, непевність в оцінках, ситуативна тривожність. Рефлексивно-перцептивні знання у таких керівників досить стійкі, але спостерігаються часто випадки сприйняття інших людей на основі схем і стереотипів. Керівники цього рівня виявляють не постійну, а епізодичну відкритість у спілкуванні, часто спілкуються з позиції офіційного статусу, виконання керівної соціальної ролі. Для них характерне епізодичне володіння механізмами сприйняття, ситуативні прояви рефлексивно-перцептивних умінь, навичок і здатностей.

Недостатньо розвинутий рівень СПК характеризується ситуативним інтересом керівника до особистості іншої людини, відсутністю розуміння мотивів поведінки, емоційного стану іншої людини. Керівників цього рівня розвитку СПК вирізняє нестійка самооцінка, ситуативне самосприйняття, підвищений рівень тривожності, ситуативний прояв нервозності. Для них характерне володіння лише елементами базових соціально-перцептивних знань, а сприйняття іншої людини відбувається часто через призму схем і стереотипів. Цей рівень розвитку СПК характеризується також епізодичною відкритістю у спілкуванні, позицією тиску на іншу людину, володінням лише елементами механізмів сприйняття і слабким розвитком рефлексивно-перцептивних умінь, навичок і здатностей.

Низький рівень розвитку СПК відзначається слабким вираженням інтересу (або відсутністю такого) до особистості іншої людини, відмо-

вою від її розуміння. Для керівників цього рівня характерні низький рівень самооцінки, самосприйняття, високий рівень тривожності, емоційна збудливість. Базові соціально-перцептивні знання таких керівників обмежені, у спілкуванні виявляється захисна позиція, вони не володіють механізмами сприйняття, у них не розвинені рефлексивно-перцептивні вміння, навички й здатності.

Під час дослідження було розроблено алгоритм оптимізації процесу розвитку соціально-перцептивної компетентності керівників, в основі якого лежить програмно-цільовий підхід. Він включав як мету розроблену нами теоретичну модель соціально-перцептивної компетентності керівників, а також систему послідовних дій, що забезпечують продуктивний характер процесу розвитку СПК.

Цей алгоритм містить 3 послідовні, взаємодоповнюючі і взаємообумовлені етапи. Для кожного етапу визначено цілі, завдання та програму розвитку компонентів соціально-перцептивної компетентності.

Ціллю першого етапу є переважний розвиток мотиваційного і когнітивного компонентів СПК керівників; другого – переважний розвиток емоційного компонента СПК; третього – переважний розвиток операціонально-діяльного й емоційного компонента СПК.

Провівши дослідження, ми дійшли **висновку**, що на якісно новому рівні можливо вирішувати проблеми перебудови системи взаємодії у процесі професійного спілкування, а також реалізувати завдання підвищення професійної компетентності керівників. Ми вважаємо ефективним упровадження розробленої теоретичної моделі соціально-перцептивної компетентності в реальну практику професійного спілкування керівників.

Список використаних джерел

1. Бодалев А. А. Вершина развития взрослого человека: характеристики и условия достижения / А. А. Бодалев. – М. : Флинта-Наука, 1998. – 273 с.
2. Ландшеер В. Концепция минимальной компетентности / В. Ландшеер // Перспективы: вопросы образования. – 1988. – № 1. – С. 32.
3. Мучински П. Психология, профессия, карьера / П. Мучински. – [7-е изд.]. – СПб. : Питер, 2004. – 539 с.
4. Бандурка А. М. Психология руководителя : монография / А. М. Бандурка, Е. В. Землянская. – Харьков : Золотая миля, 2013. – 720 с.

Надійшла до редколегії 29.09.2014

ЗЕМЛЯНСКАЯ Е. В. ПРОБЛЕМА ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНО-ПЕРЦЕПТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ РУКОВОДИТЕЛЯ

Разработан алгоритм оптимизации процесса формирования социально-перцептивной компетентности руководителей, в основе которого лежит программно-целевой подход. Данный алгоритм содержит три последовательных, взаимодополняющих и взаимообусловленных этапа. Для каждого этапа определены цели, задачи и программа формирования компонентов социально-перцептивной компетентности.

Ключевые слова: руководитель, профессиональное общение, социально-перцептивная компетентность, программно-целевой подход, модель.

ZEMLYANSKAYA E. V. THE PROBLEM OF FORMING OF SOCIALLY PERCEPTIVE COMPETENCE OF THE HEAD

Professional communication in the work of the executives takes an important place. As a rule, manager receives necessary psychological knowledge to study the personality of others from the course of professional training and development. However, to transform held theoretical psychological knowledge in the knowledge of «practical» (those that can be used in real-life and professional situations), there should be implemented a complex process of their transformation, updating and building meaningful relationships.

Determining step in this process is the forming of such a phenomenon as a social-perceptual competence (SPC) at the level of professional consciousness of the executives – the system of knowledge and skills that provide executives a sufficient level of general psychological knowledge, and a high level of professional identity. The structure of this concept includes the ability to manage their mental state, the ability to perceive and learn other people.

There was developed an algorithm of optimization for process of the forming of social and perceptual competence of executives, based on the target-oriented approach. It included as a goal a theoretical model of socio-perceptual competence of heads developed by us, as well as a system of sequential actions, which ensures the productive character of development of SPC.

This algorithm consists of three successive, complementary and interdependent stages. There were defined the objectives, goals and program components for each stage of forming the socio-perceptual competence.

The aim of the first phase is the predominant development of motivational and cognitive components of the SPC executives. The second stage is the dominant development of the emotional component of SPC. The aim of the third phase is the prevailed development of operational activity and the emotional component of the SPC. This study shows that there is possible to solve the problem of restructuring the system of interaction in the process of professional communication at a qualitatively new level, as well as to realize a problem of increasing the professional competence of heads.

Keywords: executive (head), professional communication, social-perceptual competence, target-oriented approach, the model.

УДК 159.922.8

М. А. КУЗНЕЦОВ,

*доктор психологических наук, профессор,
профессор кафедры практической психологии
факультета психологии и социологии
Харьковского национального педагогического университета;*

В. С. ШАПОВАЛОВА,

*ассистент кафедры педагогики и психологи
Харьковского национального фармацевтического университета*

ЧЕГО БОЯТСЯ СТУДЕНТЫ? ВИДЫ И СТРУКТУРНО-ДИНАМИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТУДЕНЧЕСКИХ СТРАХОВ

Обоснована необходимость введения понятия «студенческие страхи». Эмпирически выявлены виды студенческих страхов. Они объединены в восемь групп. Изучена динамика студенческих страхов, проявляющаяся во время обучения в вузе. Выявлены страхи, интенсивность которых достаточно велика на протяжении всего периода обучения в вузе. Определены виды студенческих страхов, достигающие максимума интенсивности на средних курсах. Доказано, что студенческие страхи структурированы, отчётливость структуры студенческих страхов усиливается от первого курса к шестому.

Ключевые слова: студенческие страхи, школьные страхи, интенсивность страха, виды страхов студентов, учебно-познавательная деятельность студентов, структура студенческих страхов, динамика студенческих страхов.

В предыдущем исследовании одного из авторов данной статьи была доказана целесообразность выделения особой категории страхов – школьных страхов [1]. Это негативные эмоциональные процессы и состояния, возникающие у школьников в ходе учебной деятельности и в связи с ней. Они являются субъективной презентацией в сознании учащегося разнообразных угроз благополучию ребёнка, подростка. Это особая форма прогнозирования (предчувствия) школьником неудач во время выполнения учебных действий, действий контроля, оценки результатов решения учебной задачи. В отличие от школьной тревоги, которая является реакцией на неопределённую, неясную и во многом воображаемую угрозу, школьные страхи значительно более конкретны и разнообразны. Активатором школьного страха может стать любой человек, объект, ситуация, событие, действие и даже внутреннее состояние самого школьника, посредством которых была опредмечена школьная тревога. Школьный страх функционирует по механизму так называемой «производной» эмоции (В. К. Вилюнас [2]), отражая уникальные особенности индивидуальной субъективной истории накопления эмоциональных условных рефлексов, эмоциональных генерализаций, переключений и обобщений [3].

Разработка методик диагностики школьных страхов, выявление их ассортимента, профиля и степени выраженности у конкретных детей – весьма полезная и актуальная форма работы школьной психологической службы при поиске дополнительных резервов повышения мотивации учебной деятельности и уровня субъективного благополучия школьников.

В условиях высшей школы ситуация сколько-нибудь заметным образом не меняется. Студенты могут переживать интенсивные негативные эмоции в стенах вуза в связи с учебно-познавательной деятельностью. Их тревога может выражаться в виде конкретных страхов пребывания на определённых занятиях (например на семинарских), страхов проверки знаний (контрольной работы, коллоквиума, зачёта, экзамена), опасений контактировать с определёнными лицами (преподавателями, сотрудниками деканата, представителями вузовской администрации и т. п.), страха определённых действий (например, публичных выступлений, научно-исследовательской деятельности, производственной и педагогической практики, общественной работы и др.).

Цель данной статьи – на основе результатов эмпирического исследования выявить разновидности студенческих страхов, предложить их классификацию, изучить их структурно-динамические особенности.

Для выявления многообразия студенческих страхов мы предлагали студентам дать письменные ответы на вопрос о том, что именно их беспокоит, чего они опасаются и хотели бы избежать. Специально уточнялось, что нас интересуют страхи и поводы для беспокойства, возникающие у испытуемых именно как у студентов (т. е. связанные с посещением вуза). На основе контент-анализа письменных ответов 126 студентов Харьковской фармацевтической академии был создан перечень студенческих страхов, состоящий из 71 пункта. Студенческие страхи, вошедшие в данный перечень, были отнесены к восьми категориям (таксономическим группам): 1) обусловленные *испытанием*; 2) связанные с *профессиональным будущим*; 3) связанные с *ответственностью*; 4) обусловленные *ошибками и оплошностями*; 5) актуализирующиеся у студентов *непосредственно на занятии*; 6) обусловленные *личностными качествами и недостатками* самого студента; 7) *социальные страхи*, обусловленные взаимодействием участников учебно-воспитательного процесса в вузе; 8) связанные с *личностью преподавателя*. Перечень страхов (для оценки их у себя по четырёхбалльной шкале) был предложен испытуемым – 203 студентам Харьковской фармацевтической академии (121 первокурснику, 40 третькурсникам и 42 шестикурсникам).

Выявлены несколько «сквозных» страхов, присутствующих в психике студентов на протяжении всего периода обучения. На первых двадцати позициях таковых оказалось десять. Перечислим их в порядке убывания усреднённых для трёх групп испытуемых рангов. Это страхи: 1) «экзамена» (1,33), 2) «публичных выступлений» (3,33), 3) «быть отчисленным» (3,67), 4) «будущего» (4,67), 5) «стать плохим специалистом» (6,00), 6) «быть не допущенным к экзамену, зачёту» (9,67), 7) «ошибиться» (11,00), 8) «ответа у доски» (11,00), 9) «плохо окончить вуз» (12,33), 10) «ответственности» (13,33). Экзамен как наиболее радикальная форма проверки знаний студента, выступает также и в роли наиболее значимого активатора страха для третькурсников и шестикурсников. На первом курсе он уступает по значимости лишь страху «быть отчисленным». Из десяти

проявляющихся на протяжении всего периода учебы в вузе страхов четыре связаны с проблематикой профессионального будущего (страхи «*быть отчисленным*», «*будущего*», опасения «*стать плохим специалистом*» и «*плохо окончить вуз*»). В когнитивной составляющей этих активаторов страха содержится прогноз неких неудач, которые могут существенно нарушить процесс профессионального становления молодого специалиста. Отметим также эмоциональные затруднения студентов всех трех групп, обусловленные такой разновидностью социального страха, как страх публичных выступлений, а также боязнь допустить ошибки.

Некоторые из студенческих страхов, входящие в «первую двадцатку», оказались постепенно усиливающимися со временем (т. е. проявляющимися преимущественно к концу обучения в вузе) или, наоборот, постепенно исчезающими (т. е. снижающими свою интенсивность и частоту к старшим курсам). Так, страх «*опроса*» свойственен в большей степени студентам третьего и шестого курсов, а у первокурсников он выражен незначительно. Вполне объяснимым является усиление страха «*будущей работы над дипломным проектом*»: у шестикурсников этот вид страха – второй по интенсивности после страхов, обусловленных экзаменационной процедурой. Страхи, связанные с дипломной работой, являются достаточно выраженными у третьекурсников (10-е ранговое место) и почти никак не проявляются у студентов первого курса.

Шестикурсники в значительно большей степени, чем студенты средних и младших курсов, боятся, «*что выгонят из аудитории*», что они «*опоздают на пару*», что во время занятия придется «*стоять перед аудиторией*». Таким образом, несмотря на, так сказать, «искушенность и опыт студенческой жизни», у будущих выпускников наблюдается усиление страхов, связанных с социальным функционированием, с вероятностью допустить оплошность в ходе учебной деятельности.

Некоторые из наиболее интенсивных (т. е. входящих в «первую двадцатку») страхов снижаются с течением времени. Так, первокурсники и третьекурсники боятся, «*что вызовут к ректору, декану*» (соответственно, 8-й и 9-й ранги в иерархии студенческих страхов), а у шестикурсников этот страх выражен едва заметно. Специфичными именно у первокурсников являются страхи, «*что обнаружат шпар-*

галки» (студенческий страх, относящийся к категории ошибок и оплошностей) и «*ощущения “каши в голове”*» (страх, объектом которого является когнитивное замешательство, которое может произойти во время занятия). Интенсивность обоих этих страхов заметно снижается к третьему курсу и остается незначительной на шестом.

К числу первых двадцати студенческих страхов относятся и такие, которые выражены только на начальном (т. е. на первом курсе) и конечном (т. е. на шестом курсе) этапах обучения в вузе. На третьем курсе показатели их интенсивности заметно снижаются. К таким страхам относятся: «*заболеть и много пропустить*», «*когда преподаватель решает, кто будет отвечать*», «*что не реализую свои способности*», «*неверного выбора профессии*» и «*отсутствия поддержки друзей и близких*». Особого внимания заслуживает динамика интенсивности страха «*неверного выбора профессии*»: этот страх силен у только что поступивших в вуз студентов, находящихся на этапе адаптации к вузовской жизни, что согласуется с данными других авторов (см., например [4]), и усиливается в конце периода обучения в вузе. Следовательно, данный вид студенческого страха приурочен к важным моментам в жизни молодых людей, когда им приходится брать на себя ответственность при решении принципиальных вопросов, от ответов на которые будет зависеть их профессиональное самоопределение.

Показатели ряда студенческих страхов оказались слабо выраженными в начале и в конце периода обучения в вузе и довольно высокими – на третьем курсе. Кривая их динамики имеет форму горба, т. е. перевёрнутой латинской буквы «U». Весьма существенно то, что в данном случае речь идет о страхах, отражающих оперативнo-тактический уровень реализации учебной деятельности. Студенты здесь боятся ошибиться («*не успеть выучить к назначенному сроку*»), демонстрируют совершенно конкретную, связанную с личностью преподавателя, разновидность социального страха – страх «*преподавателя*», а также страх «*критики в свой адрес*». Они опасаются проявить недостатки своих когнитивных процессов («*не пойму учебный материал*», «*не пойму научную информацию*»), продемонстрировать «*подготовленность хуже всех*», и в результате этого «*получить оценку ниже, чем ожидал(а)*». Все эти страхи так или иначе сигнализируют о вероятности неблагоприятного хода и исхода

учебных действий студентов и представляют собой эмоциональную реакцию на протекающий учебный процесс, а также на его непосредственных участников.

Для уточнения общей картины динамики студенческих страхов вычислялись среднеарифметические (для трёх групп испытуемых) показатели степени выраженности каждого страха. Были выполнены попарные сопоставления показателей по каждому виду страха (с помощью непараметрического критерия U Манна-Уитни) и выявлены случаи статистически значимых различий между студентами I, III, и VI курсов.

Выделим виды страхов, которые растут преимущественно в течение первых трёх лет учебы в вузе. Это страхи: 1) «будущего» (показатель интенсивности этого вида страха у первокурсников – 0,38 балла, на третьем курсе – 0,72 балла, на шестом – 0,74 балла; $U_{1/2} = 1950,5$; $p < 0,02$; $U_{1/3} = 2079,5$; $p < 0,02$); 2) «будущей работы над дипломным проектом» (соответственно, 0,12; 0,58; 0,83; $U_{1/2} = 1616,0$; $p < 0,000002$; $U_{1/3} = 1371,0$; $p < 0,000001$); 3) «опоздать на пару» (соответственно, 0,13; 0,42; 0,48; $U_{1/2} = 1924,5$; $p < 0,002$; $U_{1/3} = 1987,5$; $p < 0,0008$); 4) «ответа у доски» (соответственно, 0,28; 0,53; 0,57; $U_{1/3} = 2103,5$; $p < 0,02$); 5) «ошибиться» (соответственно, 0,22; 0,55; 0,69; $U_{1/2} = 1847,0$; $p < 0,001$; $U_{1/3} = 1738,5$; $p < 0,00002$); 6) «стоять перед аудиторией» (соответственно, 0,13; 0,32; 0,33; $U_{1/2} = 2136,0$; $p < 0,04$; $U_{1/3} = 1371,0$; $p < 0,000001$); 7) «что выгонят из аудитории» (соответственно, 0,04; 0,13; 0,33; $U_{1/2} = 2239,0$; $p < 0,04$; $U_{1/3} = 2118,5$; $p < 0,0002$); 8) «что отношения в группе не сложатся» (соответственно, 0,04; 0,20; 0,21; $U_{1/2} = 2094,0$; $p < 0,005$; $U_{1/3} = 2275,5$; $p < 0,02$); 9) «экзамена» (соответственно, 0,83; 0,98; 1,29; $U_{1/3} = 1872,5$; $p < 0,006$). Таким образом, увеличение интенсивности переживания студенческих страхов происходит внутри таких сфер, как профессиональное будущее, ошибки и оплошности, социальная сфера, процесс учебной деятельности и испытания знаний студентов.

Удалось обнаружить такие студенческие страхи, интенсивность которых довольно заметна и при этом практически не меняется на протяжении всего периода обучения в вузе. К этой группе можно отнести страхи: 1) «заболеть и много пропустить»; 2) «что неверно выбрал(а) специальность», 3) «отработок»; 4) «отсутствия поддержки друзей,

близких»; 5) «ощущения “каши в голове”»; 7) «плохо окончить вуз»; 8) «пропустить важную контрольную работу»; 9) «публичных выступлений»; 10) «что не буду удовлетворен(а) профессиональной деятельностью»; 11) «что не реализую свои способности». Следовательно, эти виды страхов являются чем-то вроде постоянных спутников человека в студенческий период его жизни. Они образуют фундамент негативной составляющей постоянного эмоционального фона студента, а также обеспечивают содержательную наполненность его обычных переживаний, связанных с учебной деятельностью.

Особый интерес представляют случаи выраженности некоторых видов студенческих страхов у студентов третьего курса при условии, что данные виды страхов незначительно выражены на первом курсе и едва заметны (или вообще отсутствуют) на шестом курсе. То есть речь идет о такой динамике страхов, которая на графике зависимости интенсивности страха от курса напоминает перевернутую латинскую букву «U». Это страхи: 1) «быть не допущенным к экзамену, зачёту» (показатель интенсивности этого вида страха у первокурсников – 0,27 балла, на третьем курсе – 0,65 балла, на шестом – 0,40 балла; $U_{1/2} = 1680,0$; $p < 0,0002$; $U_{2/3} = 66,7$; $p < 0,1$, что свидетельствует о сильной тенденции к значимости различий); 2) «забыть о каком-либо задании» (соответственно, 0,08; 0,42; 0,14; $U_{1/2} = 1905,0$; $p < 0,0003$; $U_{2/3} = 690,0$; $p < 0,04$); 3) «критики в свой адрес» (соответственно, 0,12; 0,53; 0,07; $U_{1/2} = 1882,0$; $p < 0,0004$; $U_{2/3} = 626,5$; $p < 0,002$); 4) «не успевают конспектировать» (соответственно, 0,06; 0,15; 0,00; $U_{1/2} = 2184,0$; $p < 0,01$; $U_{2/3} = 735,0$; $p < 0,02$); 5) «низкого статуса в группе» (соответственно, 0,05; 0,32; 0,02; $U_{1/2} = 2073,5$; $p < 0,002$; $U_{2/3} = 711,0$; $p < 0,02$); 6) «нового преподавателя» (соответственно, 0,01; 0,18; 0,00; $U_{1/2} = 2076,5$; $p < 0,0001$; $U_{2/3} = 714,0$; $p < 0,01$); 7) «ответственности» (соответственно, 0,24; 0,62; 0,26; $U_{1/2} = 1761,0$; $p < 0,0003$; $U_{2/3} = 644,0$; $p < 0,03$); 8) «передачи экзамена, зачёта» (соответственно, 0,11; 0,33; 0,07; $U_{1/2} = 2001,5$; $p < 0,003$; $U_{2/3} = 685,5$; $p < 0,02$); 9) «получить оценку ниже, чем ожидал(а)» (соответственно, 0,12; 0,58; 0,10; $U_{1/2} = 1751,5$; $p < 0,00002$; $U_{2/3} = 612,0$; $p < 0,003$); 10) «преподавателя» (соответственно, 0,07; 0,58; 0,05; $U_{1/2} = 1789,5$; $p < 0,000004$; $U_{2/3} = 622,0$; $p < 0,002$); 11) «стать “нелюбимчиком” у преподавателя»

(соответственно, 0,04; 0,30; 0,00; $U_{1/2} = 1998,5$; $p < 0,0002$; $U_{2/3} = 672,0$; $p < 0,002$); 12) «*что не пойму преподавателя*» (соответственно, 0,02; 0,30; 0,00; $U_{1/2} = 2052,0$; $p < 0,0006$; $U_{2/3} = 693,0$; $p < 0,005$); 13) «*что не пойму учебный материал*» (соответственно, 0,07; 0,53; 0,12; $U_{1/2} = 1656,0$; $p < 0,000001$; $U_{2/3} = 610,0$; $p < 0,004$).

Эти виды студенческих страхов указывают на проблемные области третьекурсников, своеобразные слабые звенья в психической регуляции учебной деятельности, взаимоотношений с участниками учебного процесса в вузе, в самоотношении личности. К третьему курсу студент сталкивается с целым рядом психологических проблем, успешное преодоление которых становится жизненно необходимым для продолжения учёбы в вузе. Выявленные нами виды страхов можно расценивать как своеобразные внутренние, эмоциональные индикаторы этих проблем.

Для выявления структурных особенностей студенческих страхов был использован иерархический агломеративный кластерный анализ (метод древовидной классификации) – формальная многомерная статистическая процедура, с помощью которой выявляются группы однородных объектов [5; 6]. Кластеризация выполнялась с помощью статистического пакета программ Statistica 6.0 методом Уорда на основе евклидовой дистанции. В качестве операционных таксономических единиц (т. е. объектов кластеризации) выступили категории студенческих страхов. Количество объектов перед процедурой кластеризации было сокращено: из обработки исключались показатели таких видов страха, на которые в каждой группе указали 3 и менее испытуемых. Поэтому в группе первокурсников были обработаны 53 переменных, в группе третьекурсников – 58 переменных, а в группе шестикурсников – 39 переменных. Результаты кластерного анализа выражены в виде трёх дендрограмм (рис. 1–3).

Дендрограмма студенческих страхов первокурсников (см. рис. 1) содержит три кластера. Первый кластер (*страхи «экзамена» – «быть отчисленным»*) вообрал в себя преимущественно страхи, связанные с профессиональным будущим; тесно связанными с этими страхами оказались социальные страхи первокурсников.

Второй кластер (*страхи «будущего» – «быть не допущенным к экзамену, зачёту»*) состоит из небольшого, но при этом разнородного подкластера «*страх будущего» – «страх*

ответа у доски» и большого, но довольно однородного подкластера «*страх преподавателя» – «быть не допущенным к зачёту, экзамену»*.

Из девяти видов студенческих страхов, обусловленных ошибками и оплошностями, семь вошли именно в этот подкластер (например, страхи «*ошибиться»*, «*опоздать на пару»*, «*пропустить важную контрольную работу»* и т. п. Вторая по значимости категория страхов, наполнившая этот подкластер – это студенческие страхи, возникающие непосредственно в процессе занятия в вузе (например, страхи того, «*что не хватит времени на работу на занятии»*, «*подготовленности хуже всех»* и т. п. Здесь присутствуют также страхи, связанные с осознанием собственных недостатков (например, страх «*ощущения “каши в голове”*», «*что не пойму научную информацию»* и т. п.). Таким образом, общий смысл этого подкластера – страхи, связанные с процессом учебной деятельности в вузе, с ошибками и оплошностями, которые в этом процессе студент может допустить.

Третий кластер дендрограммы первокурсников (*страхи «получить замечание» – «что пропадёт интерес к обучению»*) сконцентрировал в себе, прежде всего, социальные страхи студентов. В структуру этого кластера вошли показатели одиннадцати социальных страхов. Вне этого кластера оказались только два показателя данной категории страхов.

Третий кластер состоит из трех подкластеров. Существенно то, что социальные страхи распределились по данным подкластерам крайне неравномерно. Большинство из них объединилось в первом подкластере (страхи «*получить замечание» – «конфликта»*).

Второй подкластер третьего кластера («*что не буду удовлетворен(а) профессиональной деятельностью» – «обратиться с просьбой к преподавателю»*) оказался достаточно разнородным и синтезировал в себе виды студенческих страхов шести категорий из восьми, выделенных нами (в нём отсутствуют только страхи, связанные с ответственностью, а также с ошибками и оплошностями).

Третий подкластер («*что не смогу чётко излагать свои мысли» – «что пропадёт интерес к обучению»*) раскрывает тематику социальных опасений (включая страх дискутировать с преподавателем), увязываемых со страхами проявить некоторые свои недостатки (неумение чётко излагать свои мысли, утрата интереса к обучению).

Дендрограмма для 53 переменных

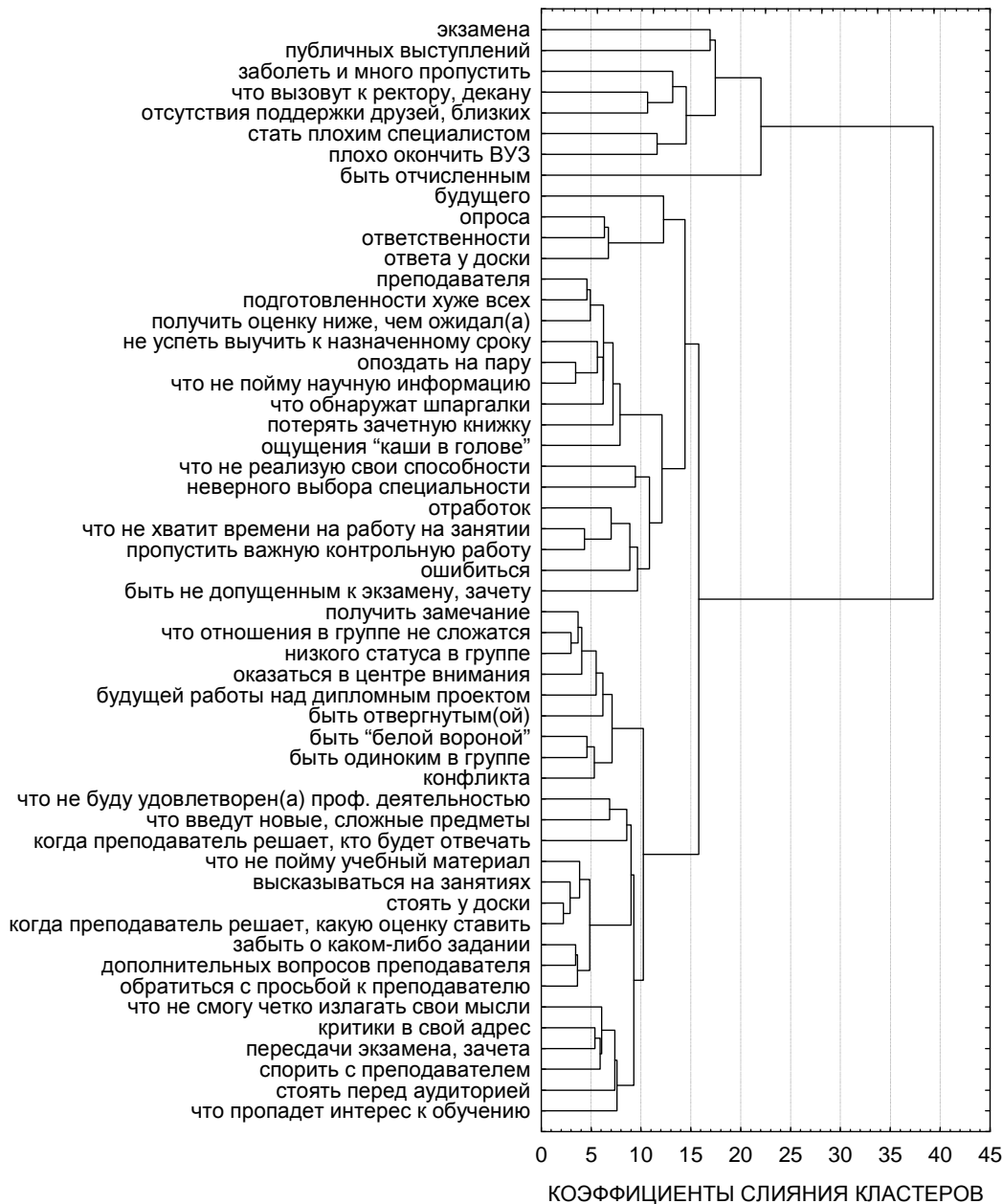

Рис. 1. Дендрограмма студенческих страхов у студентов 1 курса

По рис. 2 видно, что дендрограмма третьекурсников так же, как у первокурсников, состоит из трёх кластеров. Первый – **страхи «экзамена»** – «не успеть выучить к назначенному сроку» – весьма разнороден. В нём в той или иной степени представлены все восемь категорий студенческих страхов, которые нам удалось идентифицировать у студентов на предварительных этапах исследования. Однако для первого кластера характерно некоторое преобладание тематики страхов в связи с допущенными оплошностями и ошибками. Оба подкластера этого кластера (страхи «экзамена» – «быть отчисленным» и «опроса» – «не успеть

выучить к назначенному сроку») также достаточно разнородны.

Второй кластер студенческих страхов третьекурсников (**страхи «быть одиноким в группе»** – «когда преподаватель решает, какую оценку ставить») невелик по объёму и достаточно однороден, что, по-видимому, свидетельствует о сложившейся и отражающей трудности учебно-познавательной деятельности системе страхов и опасений студентов. В данном кластере в основном объединились страхи, являющиеся реакцией студента на свои собственные (мнимые и действительные) недостатки и личностные качества.

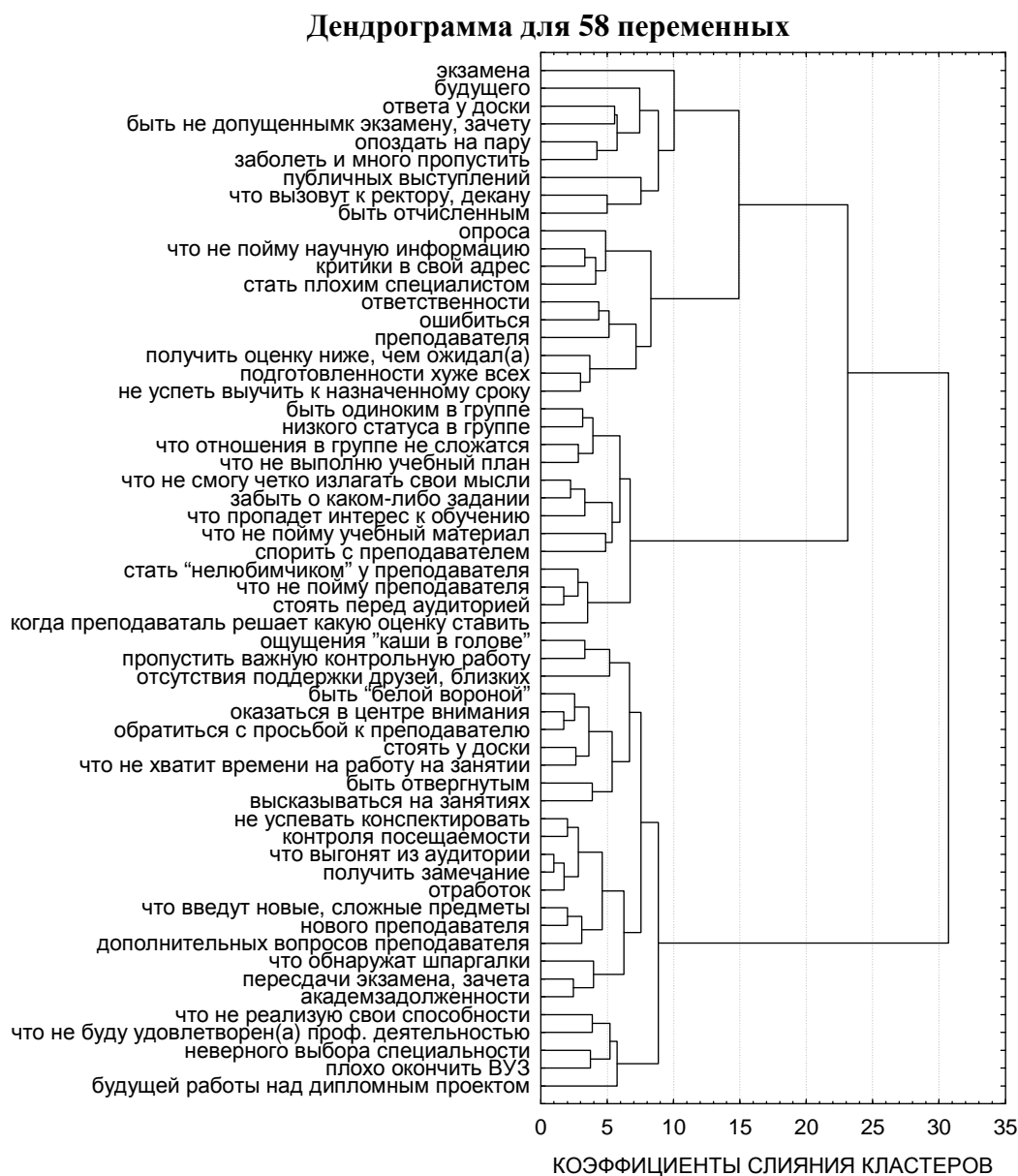

Рис. 2. Дендрограмма страхов у студентов 3 курса

В третьем кластере (*страхи «ощущения «каши в голове»» – «будущей работы над дипломным проектом»*) также улавливается вполне определенная структура. Наиболее однородным получился третий подкластер этого кластера (*«что не реализую свои способности» – «будущей работы над дипломным проектом»*). Он целиком наполнен опасениями, связанными с профессиональным будущим. Таким образом, уже у третьекурсников страхи *«плохо окончить вуз», «что не реализую свои способности», «неверного выбора профессии»* и др. образуют тесно взаимосвязанную, ассоциированную систему беспокоящих переживаний, образующих некий общий эмоциональный фон их учебно-познавательной деятельности.

В первом подкластере (*страхи «ощущения «каши в голове»» – «высказываться на занятиях»*) явно доминирует тематика социальных страхов: из десяти видов студенческих страхов, наполнивших этот подкластер, шесть относятся именно к этой категории страхов. Еще один вид страха (*«обратиться с просьбой к преподавателю»*), отнесённый нами к особой категории студенческих страхов, связанных с личностью преподавателя, тоже по своей сути является социальным, так как отражает трудности организации взаимодействия с другим человеком.

Что касается второго подкластера (*«не успевают конспектировать» – «академзадолженности»*), то и он демонстрирует выраженную тенденцию к однородности своей структуры. В нем доминирует идея страха испытания: здесь

ассоциированы страхи «академзадолженности», «пересдачи экзамена, зачёта», «дополнительных вопросов преподавателя», а также того, что пугает студентов непосредственно на самом занятии в аудитории («получить замечание», «выгонят из аудитории» и т. п.).

В целом, давая оценку дендрограмме третьего курса по сравнению с первым, можно констатировать факт её несколько большей структурированности, более выраженной отчётливости тематического наполнения отдельных кластеров и подкластеров.

Результаты кластеризации страхов шестикурсников отражает рис. 3. Прежде всего, обращает на себя внимание довольно значительное уменьшение количества студенческих страхов, о которых сообщают испытуемые.

Шестикурсники перестают бояться многого из того, что существенно беспокоило студен-

тов средних и младших курсов. Это, к примеру, такие социальные страхи, как «быть “белой вороной”», «низкого статуса в группе», «оказаться в центре внимания» и т. п., такие связанные с испытаниями страхи, как «пересдачи экзамена, зачёта», «дополнительных вопросов преподавателя» и др., такие связанные с ошибками и оплошностями страхи, как «потерять зачётную книжку», «пропустить важную контрольную работу» и др., такие обусловленные собственными личностными качествами страхи, как «что не смогу чётко излагать свои мысли», «не выполню учебный план», «не пойму научную информацию», «пропадёт интерес к учению» и др. Актуальность одних страхов к шестому курсу может быть просто исчерпана, а другие виды страхов шестикурсники научились эффективно преодолевать.

Дендрограмма для 39 переменных

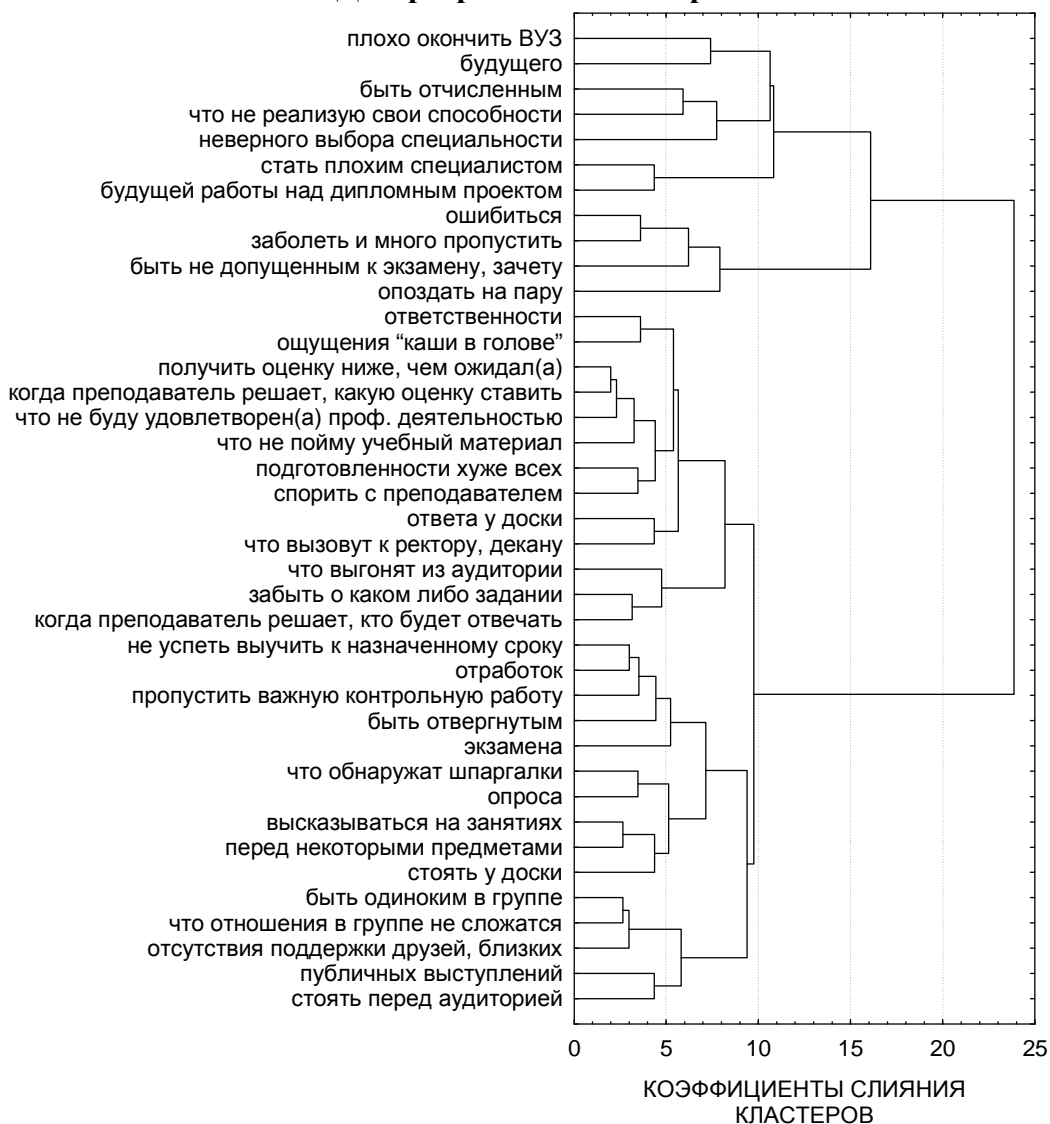

Рис. 3. Дендрограмма страхов у студентов 6 курса

Вместе с тем некоторые виды страхов не утрачивают своей актуальности до последних дней пребывания испытуемых в вузе в качестве студентов. Речь идет о страхах, связанных с профессиональным будущим, с некоторыми своими ошибками и оплошностями, с процессом учебы как таковым, а также о социальных страхах.

У дендрограммы 6 курса есть структурные особенности. Она разбивается на два кластера. Первый – *страхи «плохо окончат ВУЗ» – «опоздать на пару»* – очень четко тематически структурирован. Он состоит из двух гомогенных подкластеров. Первый (*страхи «плохо окончат вуз» – «будущей работы над дипломным проектом»*) целиком наполнен опасениями студентов за своё профессиональное будущее, а второй (*страхи «ошибиться» – «опоздать на пару»*) свидетельствует о тесном ассоциировании в сознании шестикурсников опасений допустить разного рода ошибки и оплошности.

Второй кластер (*страхи «ответственности» – «стоять перед аудиторией»*) делится на три подкластера, один из которых оказался чрезвычайно однородным и единообразным по тематике. Это – третий подкластер (*страхи «быть одиноким в группе» – «стоять перед аудиторией»*). Он целиком укомплектован социальными страхами.

В двух других подкластерах второго кластера также усматривается тенденция к содержательной однородности. Так, первый подкластер (*страхи «ответственности» – «когда преподаватель решает, кто будет отвечать»*) содержит страхи и опасения, сконцентрированные вокруг двух основных ядерных смыслов, – «угрозы, возникающие перед студентом непосредственно на занятии» и «опасения студента, обусловленные его собственными психологическими качествами и недостатками».

Второй подкластер второго кластера (*страхи «не успеть выучить к назначенному сроку» – «стоять у доски»*) наполнен показателями страхов, связанных с ошибками и оплошностями студентов, испытаниями и с взаимодействием других людей).

Проведённое исследование позволяет нам сделать следующие **выводы**:

1. Многообразие студенческих страхов может быть сведено к восьми таксономиче-

ским группам, в каждую из которых попадают страхи со сходной тематикой переживания: 1) страхи испытания; 2) страхи в связи с собственным профессиональным будущим; 3) страх ответственности с его разновидностями; 4) страхи, обусловленные высокой вероятностью допустить ошибку; оплошность; 5) страхи, возникающие непосредственно в процессе учебной деятельности; б) опасения, обусловленные собственными недостатками и личностными качествами; 7) социальные страхи; 8) страхи, связанные с личностью преподавателя.

2. Студенческим страхам присущи определённые динамические особенности. Существует группа «сквозных» студенческих страхов, достаточно интенсивно выраженных на протяжении всего периода вузовского обучения (страх экзамена, перспективы быть отчисленным, публичных выступлений и др.) и отражающих специфику «вневременных», перманентно действующих угроз самоуважению и «Я» студента. Большой удельный вес в данной группе страхов занимают опасения, обусловленные неясностью перспектив будущей профессиональной деятельности. Прослеживание динамики страхов от младших курсов к средним и старшим может оказаться полезным а) при изучении процесса адаптации студентов младших курсов к учебе в вузе (т. к. интенсивность некоторых страхов заметно снижается к средним и старшим курсам) и б) при изучении эмоциональной составляющей «кризиса третьего курса» (т. к. интенсивность некоторых видов студенческих страхов достигает своего максимума именно к третьему курсу).

3. Студенческие страхи определённым образом структурированы; отдельные страхи демонстрируют содержательное сближение и объединение в компактные группы переживаний, строящихся на общей смысловой основе. Структуре студенческих страхов присуща динамика, происходящая от курса к курсу и выражающаяся в усилении тематической чёткости объединений показателей. Дендрограмма первокурсников содержит наименее однородные и наиболее размытые кластеры и подкластеры. Дендрограмма страхов шестикурсников наиболее отчётливо структурирована.

Список использованных источников

1. Кузнецов М. А. Шкільні страхи: види, умови прояву та шляхи подолання / М. А. Кузнецов, І. В. Барарикіна. – Харків : ХНПУ, 2012. – 227 с.
2. Вилюнас В. К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 143 с.

3. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций / Януш Рейковский ; пер. с польск. – М. : Прогресс, 1979. – 392 с.
4. Резнікова О. А. Адаптаційна трансформація психологічного захисту особистості студента : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Резнікова Олена Анатоліївна. – Харків, 2010. – 229 с.
5. Наследов А. Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных : учеб. пособие / А. Д. Наследов. – СПб. : Речь, 2004. – 392 с.
6. Олдендерфер М. С. Кластерный анализ / М. С. Олдендерфер, Р. К. Блэшфилд // Факторный, дискриминантный и кластерный анализ / [Дж.-О. Ким, Ч. У. Мьюллер, У. Р. Клекка и др.] ; пер. с англ.: А. М. Хотинского, С. Б. Королёва ; под ред. И. С. Енюкова. – М. : Финансы и статистика, 1989. – С. 139–215.

Поступила в редколлегию 14.10.2014

КУЗНЕЦОВ М. А., ШАПОВАЛОВА В. С. ЧОГО БОЯТЬСЯ СТУДЕНТИ? ВИДИ ТА СТРУКТУРНО-ДИНАМІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТУДЕНТСЬКИХ СТРАХІВ

Обґрунтовано необхідність введення поняття «студентські страхи». Емпірично виявлено види студентських страхів. Вони об'єднані у вісім груп. Вивчено динаміку студентських страхів, що виявляється під час навчання у вузі. Виявлено страхи, інтенсивність яких досить велика протягом усього періоду навчання у вузі. Виявлено види студентських страхів, що досягають максимуму інтенсивності на середніх курсах. Доведено, що студентські страхи є структурованими, виразність структури студентських страхів підсилюється від першого курсу до шостого.

Ключові слова: студентські страхи, шкільні страхи, інтенсивність страху, види страхів студентів, учбово-пізнавальна діяльність студентів, структура студентських страхів, динаміка студентських страхів.

KUZNETSOV M. A., SHAPOVALOVA V. S. WHAT THE STUDENTS ARE AFRAID OF? TYPES AND STRUCTURAL-DYNAMIC PECULIARITIES OF THE STUDENT FEARS

The necessity of introducing the «student fears» notion has been substantiated. These are emotional processes and states occurring with the students in the course of the educational and cognitive activities in the higher education institution. The aim of the article is to educe the varieties of students fears, to offer their classification, to study their structural-dynamic peculiarities based on the empirical study results.

The authors have made a list of student fears. Eight groups of student fears have been educed with its help during the examination in which 203 of the 1st, 3rd and 6th-year students of the Kharkov Pharmaceutical Academy took part. Some fears (the fear of examination, public appearances, expel from the higher education institution, etc.) are present in the student mentality during the whole period of studies. The types of fears which get intensified by the end of study in the higher education institution have been defined. Some of the fears vice versa gradually disappear.

It became possible to educe the types of student fears which reach the peak of intensity in the middle of the studies. An assumption was made that the analysis of these types of fears would provide a possibility for profound studying of the emotional aspects of the «3rd-year crisis». These types of student fears point at problem areas of the third-year students, particular «weak links» in the psychic regulation of the educational activities, interrelations with the studying process participants in the higher education institution, self-relation of the personality.

The hierarchic agglomeratic cluster analysis has been applied in order to educe the structural peculiarities of student fears. It has been proven that the student fears are organized into structures. Certain close-in-context fears approach one another and get united into compact groups of emotional stresses built on the common conceptual foundation. The dynamics, taking place in every year of study and being expressed in the intensification of the thematic precision of factor unions, is inherent to the structure of student fears. The dendrogram of the first-year students contains the least homogenous and the vaguest clusters and sub-clusters. The dendrogram of the sixth-year students is structured most distinctly.

Based on the analysis the following conclusions have been made: 1) variety of the types of student fears, 2) their unification into eight main groups, 3) their dynamics in the course of study in the higher education institution, 4) availability of the structure in their manifestation, 5) possibilities of practical application of the obtained results in the psychological service practice of the higher education institution.

Keywords: student fears, school fears, fear intensity, types of student fears, educational and cognitive activities of the students, structure of student fears, dynamics of student fears.

УДК 159.92

С. О. ЛАРІОНОВ,

кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ;

О. В. ПЕТЛЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ;

П. В. МАКАРЕНКО,

кандидат психологічних наук, доцент,
заступник начальника з навчально-методичної роботи
факультету підготовки фахівців для підрозділів міліції громадської безпеки
та кримінальної міліції у справах дітей
Харківського національного університету внутрішніх справ

ВТЕЧА ПІДЛІТКІВ ІЗ ДОМУ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Розглянуто теоретико-психологічні аспекти проблеми втеч підлітків із дому. Проаналізовано класифікації підліткових втеч (емансипаційні, імпульсивні, демонстративні, дромоманічні) і самих підлітків-утікачів (тимчасові та навмисні). Узагальнено соціально-психологічні причини та безпосередні психологічні чинники втеч підлітків із дому. Проведено аналіз втечі підлітків із дому на різних рівнях організації поведінки, таких як: фізіологічна реакція, форма психологічного захисту, поведінкова реакція, симптом психологічного синдрому втечі від реальності, симптом поведінкового розладу.

Ключові слова: бродяжництво, втеча з дому, підлітки, діти, дромоманія.

Створення і функціонування у системі органів внутрішніх справ України підрозділів по боротьбі з торгівлею людьми висуває низку завдань щодо забезпечення їх професійної діяльності, зокрема у напрямку використання працівниками спеціальних психологічних знань під час розкриття і розслідування злочинів. На сучасному етапі рівень взаємодії оперативних працівників та психологів системи органів внутрішніх справ залишається незадовільним, а участь дитини або підлітка у кримінальному процесі безумовно загострює вказану проблему.

Серед окремих аспектів кримінальної та віктимної поведінки підлітків зупинимось на втечі з дому, зробивши спробу психологічного аналізу цього явища. Втеча підлітка з дому вважається аномальною поведінкою (девіантною, делінквентною, дисоціальною), є проявом соціально-психологічної дезадаптації дитини і свідчить про переживання дитиною відчуженості від сім'ї або найближчого кола близького спілкування (К. Долджин, Ф. Райс, 2012 [1]). Втеча підлітка з дому – вчинок, який функціонально залежить від системи відношень у най-

ближчому оточенні та відсутності відчуття безпеки у підлітка (О. Ю. Юрков, 2006 [2]).

Мета статті полягає у теоретичному аналізі психологічних аспектів проблеми втечі підлітків із дому та узагальненні даних наукових досліджень із цієї проблематики.

Аналіз наукової літератури з проблеми втечі підлітків з дому дозволило сформулювати такі узагальнення:

1. В останні роки відбулось значне омолодження контингенту дітей, які залишають дім. За даними статистики МВС, біля чверті з них (26 %) не досягають меж підліткового віку, і є молодшими школярами. Переважна частина (приблизно 85 %) залишила батьківські сім'ї і значно менша (близько 7 %) – дитячі будинки та інтернати. У зв'язку з цим використовується термін «соціальне сирітство».

Підлітки частіше втікають сімей, в яких виховуються тільки одним із батьків, або з приюмних сімей (Є. Є. Вахромов, 2003 [3]).

Спостерігається зміна причин підліткової бездоглядності. Так, у більш ранніх наукових роботах (наприклад, Б. Н. Алмазов, 1985 [4]; З. І. Білоусова, В. В. Овсяннікова, 1998 [5])

відзначалось, що переважними її причинами є соціальна несприятливість клімату сім'ї (наприклад, алкоголізм батьків), незнання та неврахування батьками шкільних проблем дитини. Останнім часом дослідниками констатується збільшення частки втеч дітей із соціально благополучних сімей, зсув причин утеч дітей у бік соціально-психологічних.

2. У науковій літературі описано декілька класифікацій підліткових утеч і самих підлітків-утікачів.

Так, К. Долджин і Ф. Райс підлітків-утікачів поділяють на дві групи: тимчасові та навмисні. Перша група, як правило, повертається додому протягом перших 48 годин. Мотивами втечі у них є страх покарання або демонстративний шантаж батьків. Більшість із них переходять у родичів чи друзів, часто їх батьки знають, де саме. Друга група є неоднорідною за причинами втеч [1].

А ось Ю. Л. Строганов та Б. Н. Алмазов (2000) вказують на існування таких типів утеч підлітків з дому:

1) емансипаційні втечі найбільш часто здійснюються у віці 12–15 років для позбавлення зовнішнього контролю з боку дорослих. Приводами, як правило, є сварки з батьками. Ймовірна групова форма втеч, їм передують прогули шкільних занять, алкоголізація, делінквентність утікачів. Реєструвалися гіпертимна та нестійка акцентуації характеру.

2) імпульсивні втечі відбуваються внаслідок жорстокого поводження з дітьми. Здійснюються самостійно, існує небезпека аутоагресії аж до суїциду. Повторні втечі стають стереотипною поведінковою реакцією підлітка, він починає шукати попутчиків, часто приєднується делінквентність. Вік утікачів переважно 7–15 років, реєструвалися шизоїдна, лабільна та сенситивна акцентуації.

3) демонстративні втечі здійснюють переважно підлітки з істероїдною акцентуацією характеру, їх питома вага досить незначна.

4) дромоманічні втечі відбуваються раптово, під впливом коливань настрою, характеризуються розширенням географічного ареалу [2].

Ось Л. М. Шипіцина та Е. С. Іванов (2004) виокремили такі типи втеч: 1) імпульсивні втечі для задоволення миттєвої потреби, зокрема для задоволення (розваги); 2) повторні втечі; 3) втечі як реакція протесту внаслідок порушення відношень із однолітками, педагогами чи батьками, труднощів навчання; 4) втечі як прояв реакцій імітації та групування; 5) дромоманічні втечі [6].

3. Триває дискусія щодо причин утеч підлітків із дому та їх бродяжництва. Наприклад, К. Мерфі та інші (1996) виділяють п'ять таких причин: 1) утрата батьків унаслідок смерті або розлучення; 2) вигнання з дому батьками; 3) сексуальне насильство з боку батьків; 4) зловживання підлітком алкогольними або наркотичними речовинами; 5) втеча або вигнання з дому внаслідок вад психічного розвитку або розумової неповноцінності [1].

Досліджуючи цю проблему, О. Ю. Юрков узагальнив чинники і мотиви втеч підлітків із дому: 1) внаслідок недостатнього нагляду з метою задоволення та розваг; 2) реакція протесту на надмірність вимог чи недостатність уваги з боку значимого оточення; 3) реакція тривоги через страх покарання; 4) специфічно-пубертатна втеча внаслідок фантазій та мрійливості [2].

Безпосередніми психологічними чинниками втечі можуть виступати:

1) гострий або хронічний стрес, із яким не впорався підліток (Є. Є. Вахромов [3]). Життєвий простір підлітка за своїми характеристиками вже не відповідає дитячому віку, але простір дорослого ним ще не побудований. Підліток стикається з новими вимогами і проблемами, механізми задоволення і подолання яких ще не сформовані. Це може призвести як до розвитку нових конструктивних рішень, так і до порушення механізмів подолання, аж до патології. Нормальний розвиток людини (дорослішання) супроводжується активацією процесів подолання труднощів, які слугують стимулом подальшого розвитку [7]. В цьому випадку втеча з дому може стати проявом психологічної дезадаптації підлітка.

2) особливості картини світу підлітка, наявність фантастичних життєвих планів або сценаріїв (кар'єрних, романтичних тощо).

Наприклад, З. Фрейдом (1908) описані «фантазії сімейного роману» як наслідок проекції зусиль дитини на внутрішньопсихічне дистанціювання від батьків, внутрішнього конфлікту між звичною залежністю від батьків та прагненням до сепарації. Вважаючи себе знехтуваною, дитина компенсує це нарцисичними фантазіями, уявляючи себе прийомною, або «благородного походження» [8]. Це ж може відбуватись у випадку суперництва сіблінгів (сіблінги – діти від одних батьків) за увагу батьків (А. Адлер). У таких випадках втеча зовні видається спланованою, а її наслідки – катастрофічні для дитини – крах ілюзій всемогутності батьків, деідеалізація власного образу [9].

До цього можна додати і випадки сімейних сценаріїв, коли очікування батьків перевищують можливості дитини (наприклад, «батько хотів, щоб я став лікарем»), і вона змушена «вести подвійне життя»: у сфері задоволення батьківських очікувань та у сфері власної компенсаторної поведінки, що рано чи пізно призводить до зривів.

3) фактори психопатології, коли втеча має діагностичне значення (наприклад, епілепсія, сутінкові фугіформні реакції тощо). Так, клінічна картина депресивних епізодів у підлітків може містити погану шкільну успішність, вживання наркотиків, проміскуїтет та втечі з дому (М. Ю. Каменсков, 2008 [10]).

Описано також значення особистісних розладів, зокрема нестійкої та експлозивної психопатії у підлітків, які виховуються в умовах жорсткого контролю (Л. М. Балабанова, 1998 [11]). У втечах вони шукають асоціальні компанії або супутників, легко потрапляючи під їх вплив, повторні ексцеси супроводжуються пошуком розваг, прагненням «вільного життя», формуванням бродяжницького стилю життя.

Те ж саме стосується і підлітків із істероїдною психопатією, у них утеча з дому часто виступає проявом реакцій опозиції та емансипації на втрату ролі сімейного кумира, страх або очікування покарання (А. В. Гоголева, 2003 [12]).

4) особливості міжособистісних відносин та стилів виховання у сім'ях. У літературі відмічається низка чинників цієї групи: надмірно жорсткий контроль, емоційна депривація у ранньому дитинстві (Ю. Є. Альошина, 2006 [13]), асоціальна поведінка батьків (пияцтво, проституція), сексуальне насильство та розбещення, незадоволення базових потреб дитини, жорстоке поводження та конфлікти з батьками [1; 6].

4. Втеча – поведінкова реакція на чинники, які є суб'єктивно катастрофічними, вона змінює подальше життя підлітка. Як і будь-який поведінковий акт, втеча розглядається в контексті особистості, ситуації та їх взаємодії як один із способів захисної поведінки.

На фізіологічному рівні «втеча» від подразника – первинна, допсихічна захисна реакція організму. Вона може бути розглянута в осі «втеча – напад» і характеризує неспроможність організму подолати зовнішній вплив або зберегти гомеостаз у змінених умовах життя.

Більш зрілі, психічні форми захисту, вибудовуються над фізіологічними, одною з них є заперечення (зняття тривоги шляхом перцептивного віддалення від її джерела). Як вказує Н. Мак-Вільямс (2001), заперечення характе-

ризується невідповідністю реальності та слабкістю орієнтування в ній, магічністю сприйняття («це трапляється не зі мною»). Домінування заперечення впливає на самокритику, сприяє розвитку навіюваності і самонавіюваності [14].

На основі заперечення формується примітивна форма поведінкового захисту – відмова (реакція на фрустрацію, неможливість задовольнити потреби безпеки та захищеності). В ранньому віці – це відмова від спілкування (від епізодів замкненості до аутизму), від ігор, їжі; у більш старших дітей може спостерігатись утеча з дому; крайня форма – суїцид (Є. Є. Вахромов [3]). Реакція втечі лежить в основі глобальних поведінкових стратегій ескапізму або ізоляції.

А ось В. В. Білоусова розглядає втечу з дому як найменш злоякісний прояв установочного синдрому «втечі від реальності», який включає наркотизацію, ізоляцію, інші форми девіантної і асоціальної поведінки [5].

Втеча може бути представлена також як регресія підлітка до ранніх, примітивних форм поведінки. У разі якщо втеча спровокована надмірним стресом, сильна емоційна реакція спрощує картину світу підлітка, звужена («тунельна») свідомість активує згадані примітивні захисні механізми. З точки зору психоеволюційної теорії Келермана-Плутчика, захисний механізм регресії створює диспозицію для прояву особистісних рис безконтрольності, імпульсивності, в кінцевому підсумку – до психопатичних розладів особистості.

Крім того, втеча може бути проявом поведінкової реакції опозиції як пасивна відповідь на підвищені вимоги оточення, граничні навантаження, конфлікти в сім'ї, відчуття несправедливості (А. Є. Лічко, 2003 [15], А. В. Гоголева [12]).

5. Втеча з дому без конкретної мети може виступати основним симптомом поведінкового розладу (дромоманія). Мотиви дромоманії в основному реактивні (непереносимість буденності, побутової монотонії, труднощі у навчанні або роботі) та гедоністичні (прагнення свободи, нових відчуттів та вражень, звільнення від зовнішнього контролю) (Л. М. Балабанова [11]).

Часто в цих випадках спостерігається феномен зсуву мотиву на ціль, і бродяжництво стає для підлітка самоціллю, а отже – способом життя.

Антисоціальні поведінкові прояви дітей у західній діагностичній системі розглядаються в шкалах деструктивності-недеструктивності та

відкритості-скритності (Е. Меш, Д. Вольф, 2003 [16]). Виділяють чотири категорії поведінкових проблем підлітків:

а) приховано-деструктивні (жорстокість до тварин, спричинення майнової шкоди, вандалізм, підпали тощо);

в) відкрито-деструктивні, агресивні (хуліганство, напади та ін.);

с) приховано-недеструктивні, пов'язані зі статусом (вживання наркотиків, прогули, втечі, порушення правил);

д) відкрито-недеструктивні, пов'язані з опозиційною поведінкою (образливість, злопам'ятність, непоступливість тощо).

В DSM-IV втеча з дому розглядається як критерій антисоціального розладу особистості: однократна втеча без повернення або щонайменш двократна нічна втеча з батьківського дому (О. Ф. Кернберг, 1998 [17]).

б. Період після втечі характеризується зростанням у дитини почуття провини, усвідомленням невідповідності до реалій життя. Відбувається розпад звичного життєвого укладу, руйнування планів на майбутнє [18].

Тому дуже важливою є реакція батьків на втечу, вона також може бути зумовленою специфічними сімейними сценаріями та захисними механізмами (наприклад, сценарій «ти зрадив сім'ю») і потребує необхідного психологічного супроводу процесу відновлення сімейної системи після повернення підлітка.

Усе вищевикладене дає змогу дійти **висновку**, що дитяча та підліткова бездоглядність протягом останніх десятиріч становить значну соціальну проблему, її масштаби зростають, не дивлячись на усі державні зусилля. Спостерігаються омолодження контингенту утікачів, зсув причин утеч у бік індивідуально-психологічних.

Втеча підлітка з дому – це усвідомлюваний, цілеспрямований вчинок, до аналізу якого доцільно застосування загальних закономірностей, зокрема виділення психологічних чинників і умов. Як і будь-який поведінковий акт, втеча розглядається в контексті особистості, ситуації та їх взаємодії як один із способів захисної поведінки. Так, втеча на різних рівнях організації поведінки може бути розглянута як: фізіологічна реакція, форма психологічного захисту, поведінкова реакція, симптом психологічного синдрому втечі від реальності, симптом поведінкового розладу (дромоманії).

Втечі підлітків із дому класифікуються за різними підставами: часовими (тимчасові і тривалі), вольовими (імпульсивні та навмисні), мотиваційними (демонстративні та пов'язані зі страхом покарання) тощо.

Безпосередніми психологічними чинниками втечі з дому можуть виступати: 1) стресовий стан, у якому перебуває підліток; 2) образ світу підлітка, життєві плани та сценарії; 3) психопатологія; 4) особливості оточення підлітка, зокрема система відносин у сім'ї, референтній групі.

Список використаних джерел

1. Долджин К. Психология подросткового и юношеского возраста / К. Долджин, Ф. Райс. – СПб. : Питер, 2012. – 880 с.
2. Юрков О. Ю. Личностно-психологические особенности подростков, склонных к бродяжничеству : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Юрков Олег Юрьевич. – М. : РГСУ, 2006. – 22 с.
3. Вахромов Е. Е. Побег подростков из дома: психологическая коррекция аномального поведения / Е. Е. Вахромов. – М. : МПУ, 2003. – 23 с.
4. Алмазов Б. Н. Психологическая средовая дезадаптация несовершеннолетних / Б. Н. Алмазов. – Свердловск : УрГУ, 1985. – 152 с.
5. Белоусова З. И. Овсянникова В. В. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков : учеб. пособие / З. И. Белоусова, В. В. Овсянникова. – Запорожье : ЗГУ, 1998. – 87 с.
6. Шипицына Л. М. Психология детей-сирот : учеб. пособие / Л. М. Шипицына. – СПб : СПУ, 2005. – 628 с.
7. Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Р. Нельсон-Джоунс. – СПб. : Питер, 2000. – 464 с.
8. Фрейд З. Семейный роман невротиков / З. Фрейд. – М. : Азбука-классика, 2009. – 230 с.
9. Адлер А. Очерки по индивидуальной психологии / А. Адлер. – М. : Когито-центр, 2002. – 219 с.
10. Каменсков М. Ю. Фиксированные формы аномального сексуального поведения (клинико-патогенетические и судебно-психиатрические аспекты) : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 14.00.18 / Каменсков Максим Юрьевич. – М. : ГНЦССП им. В.П. Сербского, 2008. – 23 с.
11. Балабанова Л. М. Судебная патопсихология (вопросы определения нормы и отклонений) / Л. М. Балабанова. – Донецк : Сталкер, 1998. – 432 с.
12. Гоголева А. В. Аддиктивное поведение и его профилактика / А. В. Гоголева. – Воронеж : МОДЭК, 2003. – 240 с.
13. Алешина Ю. Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование / Ю. Е. Алешина. – М. : Класс, 2004. – 384 с.

14. Мак-Вильямс Н. Психоаналитическая диагностика : Понимание структуры личности в клиническом процессе / Н. Мак-Вильямс. – М. : Класс, 1998. – 480 с.
15. Личко А. Е. Психопатия и акцентуация характера у подростков / А. Е. Личко. – М. : Академия, 2003. – 249 с.
16. Мэш Э. Детская патопсихология. Нарушения психики ребенка / Э. Мэш, Д. Вольф. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2003. – 384 с.
17. Кернберг О. Ф. Тяжелые личностные расстройства. Стратегии психотерапии / Отто Ф. Кернберг ; пер. с англ. М. И. Завалова. – М. : Класс, 2000. – 464 с.
18. Емельянова Е. В. Психологические проблемы современного подростка и их решение в тренинге / Е. В. Емельянова. – СПб. : Речь, 2008. – 336 с.

Надійшла до редколегії 21.10.2014

ЛАРИОНОВ С. А., ПЕТЛЕНКО Е. В., МАКАРЕНКО П. В. ПОБЕГ ПОДРОСТКОВ ИЗ ДОМА КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Рассмотрены теоретико-психологические аспекты проблемы побегов подростков из дома. Проанализированы классификации подростковых побегов (эмансипационные, импульсивные, демонстративные, дромоманические) и самих подростков-беглецов (временные и умышленные). Обобщены социально-психологические причины и непосредственные психологические условия побегов подростков из дома. Проведён анализ побегов подростков из дома на разных уровнях организации поведения, таких как: физиологическая реакция, форма психологической защиты, поведенческая реакция, симптом психологического синдрома бегства от реальности, симптом поведенческого расстройства.

Ключевые слова: *бродяжничество, побег из дома, подростки, дети, дромомания.*

LARIONOV S. O., PETLENKO O. V., MAKARENKO P. V. TEENAGERS' RUNAWAY FROM THEIR HOMES AS A PSYCHOLOGICAL PROBLEM

This article represents theoretical and psychological aspects of the adolescent runaways from home. It is shown that there is a rejuvenation of runaway's contingent, and there is a alteration of the runaway's reasons towards individually psychological.

It is described that teenagers' runaways are classified for various reasons: duration (temporary and long-term), volitional (impulsive and deliberate), motivational (demonstrative and associated with fear of punishment), etc. It was analyzed the classification of teenage runaway (emancipatory, impulsive, demonstrative, dromomania) and teenagers runaway themselves (temporary and intentional).

The summary of the social and psychological reasons: loss of parents due to the death or divorce; exile from home by parents; sexual assault; alcohol and drug abuse by adolescents; runaway or exile from home as a result of mental development defects or intellectual disability; requirements' redundancy or the lack of attention from significant persons; anxiety due to the fear of punishment etc.

Direct psychological factors of the runaway could be: 1) stress state of the teenager; 2) teenager's view of the world, life plans and scenarios; 3) psychiatric disorders of personality and behavior; 4) teenager's environmental features including a system of relations in the family and reference group.

It is shown that teenager's runaway from home it is a conscious, purposeful, action, analyzing which it is advisable to use common regularities including distinguishing of psychological factors and conditions. As any behavioral action runaway is considered in the context of personality, situation and their relation, as one of the ways of defensive behavior. It is noted that on the different levels of the behavior runaway could be considered as a physiological response, a form of psychological defense, behavioral reaction, a symptom of psychological syndrome of escape from reality, a symptom of behavioral disorder (dromomania).

Keywords: *vagrancy, runaway from the home, teenagers, kids, dromomania.*

УДК 159.92:351.74.57

М. Г. ЛОГАЧЕВ,

кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціології та психології
факультету права та масових комунікацій
Харківського національного університету внутрішніх справ

ВПЛИВ ПРОФЕСІЙНОГО СТРЕСУ НА СУЇЦИД СЕРЕД ПЕРСОНАЛУ ОРГАНІВ ПРАВОПОРЯДКУ

Розглянуто феномен суїциду як форму девіантної поведінки працівників органів внутрішніх справ. Особливу увагу приділено аналізу професійних стрес-факторів, що безпосередньо впливають на аутоагресивну поведінку працівників органів правопорядку.

Ключові слова: суїцид, девіантна поведінка, поліція, професійний стрес, алкоголь, превенція суїциду.

Суїцид (від лат. *suī* – себе, *caedere* – вбивати) є однією з найбільш актуальних проблем сучасності. Суїцид займає одне з перших місць серед причин передчасної смертності населення. Згідно з даними Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) щорічно близько 1,5 млн людей скоюють самогубство та близько 20 млн – парасуїцид.

Ще на початку ХХ століття відомий юрист А. Ф. Коні писав, що випадки самогубства перестали бути одиничними, а стали цілим громадським явищем, яке заслуговує на пильне вивчення та обмірковану боротьбу з ним [1]. Тому вже у 1910 році у Відні відбулась перша наукова конференція, присвячена вивченню феномена суїциду.

Проблему суїциду вивчають фахівці різних галузей науки, проте єдиної теорії суїциду на сьогодні не існує. Важливе місце в науці, що вивчає феномен суїциду, – суїцидології займають соціальні теорії (Е. Дюркгейм, Г. Тард, П. Сорокін, Лестер); психологічні теорії (З. Фрейд, Е. Гроллман, Н. Фейбероу, Е. Шнейдмант); концепції суїцидальної поведінки людини (І. П. Павлов, А. Г. Амбрумова, М. Фарбер).

Виокремлюють чотири групи факторів виникнення та розвитку суїцидального процесу: біологічні, клінічні, соціальні та особистісно-психологічні. Фахівці по-різному трактують природу суїциду як форми аутоагресивної та девіантної поведінки. Одні звертають увагу на роль генетичного фактора (М. Т. Tsuang, 1977; В. D. Garfinkel, 1979; А. Roy, 1983), інші роблять акцент на зв'язку між схильністю до суїцидальної поведінки та рівнем серотоніну у крові та спинномозковій рідині (М. Asberg, 1976; G. L. Brown, 1982; U. Beker, 1996).

Нещодавно у журналі «The American Journal of Psychiatry» було опубліковано результати

досліджень групи американських учених стосовно впливу гена SKA2 на суїцидальну поведінку людини. Вказаний ген знижує реакцію головного мозку на гормон стресу кортизон та нейтралізує негативні емоції. Якщо активність гена SKA2 знижується, то людині тоді важко адекватно реагувати на стрес, і на цьому фоні у неї виникають суїцидальні думки (J. Guintivano, T. Brown, A. Newcomer eds., 2014) [2].

Особливо актуальною проблема суїциду є для органів правопорядку. Це обумовлено тим, що внаслідок суїциду гине більше працівників поліції, ніж під час виконання службових обов'язків. Про це свідчить трагічна статистика. Так, у США лише у 2012 р. внаслідок суїциду загинуло 147 поліцейських, а під час виконання службових обов'язків – у 2,3 рази менше – 63. При цьому статистика суїциду має латентний характер, тому що у разі самогубства родина загиблого поліцейського не отримує пенсію та пільги.

У Національній поліції Бельгії за період з 1993 по 2003 рр. на службі загинуло лише 4 працівники (1,2 на 100 тис.), а внаслідок самогубства – 170 (52,1).

За півстоліття (1957–2010 рр.) під час несення служби загинуло 23 працівники Національної поліції Норвегії, а за двадцять п'ять років (1972–1996 рр.) внаслідок суїциду – 41 поліцейський.

При цьому рівень суїциду серед персоналу поліції значно вищий, ніж серед цивільного населення. Так, рівень суїциду серед поліцейських США у 1,5 рази вищий, ніж серед цивільного населення країни (17,0 та 11,0 на 100 тис.).

Серед персоналу Федеральної поліції Аргентини цей показник у три рази вищий, ніж серед цивільного населення (25,9 та 7,9 відповідно).

Аналогічне становище є характерним і для Національної поліції Колумбії, де рівень суїциду

серед персоналу – 28,8, майже у шість разів більше, ніж серед популяції, – 4,9.

Цей феномен трактують по-різному. Фахівці Поліцейської асоціації з попередження самогубств США (Police Suicide Prevention Association, PSPA) вважають, що поліцейські більше схильні до суїциду у зв'язку з тим, що їх професія належить до екстремального виду діяльності, пов'язаного з інтенсивним впливом патогенних стресорів, наявністю вогнепальної зброї, вживанням алкоголю, наркотиків та психотропних препаратів для зняття стресу, високим рівнем розлучень та ін.

За даними Бюро статистики Міністерства праці США (U.S. Department of Labor), за ступенем ризику суїциду серед професій перше місце займає професія поліцейського. Ці висновки підтверджують ряд учених (Г. Сельє, Л. О. Китаєв-Смик, J. H. Campbell, N. L. Farberow, M. Levenson), які вважають, що праця поліцейських – найбільш напружена з усіх професій.

Персонал поліції є особливою групою підвищеного ризику, на яку негативно впливають психосоціальний стрес (Renck, Weisaeth, Skarvö, 2002), посттравматичний стресовий розлад (Steinbauer, 2001), депресія (McCafferty, 1992).

У Франції професія поліцейського належить до категорії екстремального виду діяльності, що обумовлено багатьма факторами. Так, за рівнем смертності і травматизму поліцейські посідають 5 місце серед п'ятидесяти основних професій. Про це свідчить коефіцієнт загиблих на виробництві, який складає: серед водіїв – 24; серед будівельників – 21; серед поліцейських – 15 (на 100 тис. чоловік).

На високий рівень суїциду серед персоналу органів правопорядку впливають численні соціально-психологічні чинники. Відомий психолог J. D. Sewell (1983) виділив 144 стрес-фактори у діяльності поліції [3].

Ряд авторів (Bonner & Rich, 1987; Reynolds, 1991; Shea, 1998) вважають, що високий рівень суїциду серед поліцейських – це результат психологічної кризи, яку спричинила професійна діяльність.

На думку інших (Mohandie & Hatcher, 1999), поліцейські мають вищий ступінь суїцидального ризику, ніж люди інших професій.

Як вважає G. Verga (2009), основними причинами суїциду серед персоналу поліції є наслідки патогенного впливу професійного стресу та відсутність навичок управляти негативними емоціями.

За висновками керівництва Федерації профспілки поліції Франції (Federation Autonome

des Syndicats de Police), основними причинами суїциду серед поліцейських є важкі умови праці та знецінення цієї професії в суспільстві.

А ось J. Loh (1994) вказує, що співробітники поліції часто відчувають моральні страждання від виду знівечених трупів, крові і криків пораних, постійного емоційного напруження, застосування табельної зброї та ін.

На нашу думку, одним із головних патогенних стрес-факторів, який безпосередньо впливає на суїцидальну активність персоналу органів правопорядку, є оперативна обстановка та її домінанта – рівень злочинності.

Проведений нами математичний аналіз статистичних даних показав, що між рівнем злочинності та рівнем суїциду співробітників органів правопорядку існує певна кореляційна залежність. Наприклад, для України коефіцієнт кореляції є високим ($r = 0,8258$), для Росії – середнім ($r = 0,4619$), а для Франції – низьким ($r = 0,1501$).

Важливим стрес-фактором, що активно впливає на формування суїцидальної поведінки у співробітників поліції / міліції, є професійний стрес.

Так, наприклад, K. Maslach (1982) визначає професійний стрес як багатоманітний феномен, відтворений у фізичних і психічних реакціях на напружені ситуації у трудовій діяльності людини. Джуелл (2001) вважає, що професійний стрес суттєво погіршує здоров'я людини. У зв'язку з цим професійний стрес було виокремлено в окрему рубрику Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10).

Важливе місце у структурі професійного стресу в органах правопорядку займає організаційний стрес. Особливо це стосується організації робочого часу та умов несення служби. Наприклад, поліцейські США часто працюють по 10–12 годин на добу, а офіцери поліції Міністерства громадської безпеки Китаю мають право лише на 1 вихідний день на місяць.

Ряд досліджень (J. M. Brown, E. A. Campbell, 1990; D. Alexander, L. Walker, 1993; P. A. Collins & A. C. Gibbs, 2002) свідчать про те, що основне джерело стресу в поліції Великобританії – це незадовільна організація служби [4].

Наші емпіричні дослідження показали, що у 89,2 % працівників органів внутрішніх справ тривалість робочого дня складає від 10 до 12 годин. Природно, що за такого графіка несення служби співробітник не має реальної можливості для повноцінного відпочинку і відновлення сил. У зв'язку з цим необхідно відзначити, що,

на думку фахівців, оптимальним режимом трудової діяльності є «правило трьох вісімок»: робочий день – 8 годин, дозвілля і відпочинок – 8 годин, сон – 8 годин.

Важливе місце у системі запобігання суїциду серед поліцейських займає проблема зняття стресу. Результати досліджень (R. W. Glenn, B. R. Panitch et. al.; Raver, Gorski, S. F. Curran) свідчать про те, що для зняття стресу поліцейські найчастіше використовують або законні засоби (алкоголь, тютюнові вироби, каву та ін.), або заборонені (наркотики чи психотропні препарати). Їх постійне вживання чинить руйнівну дію на психіку та моральний стан працівників поліції.

На сьогодні вже доведено взаємозв'язок між зловживанням алкоголем і суїцидальною поведінкою людини. Проблема зв'язку споживання алкоголю і самогубств залишається надзвичайно актуальною (О. В. Мерінов, 2012; В. Bondy, A. Buettner, 2005; R. D. Goldney, 2008). Патогенний вплив алкогольної залежності на аутоагресивну поведінку вже давно став аксіоматичним (Д. І. Шустов, 2005; J. M. G. Williams, L. R. Pollock, 2001).

У дослідженнях, проведених у різних країнах світу, вказується, що від 30 до 66 % суїцидентів на момент смерті мали у крові алкоголь (F. Saces, Harford, 1998). Так, у Швеції алкоголь було зафіксовано у 35 % випадків самогубства (H. Sjogren, A. Eriksson, K. Ahlm, 2000), у Фінляндії з алкоголем асоційоване 30,5 % суїцидів (P. Lunetta, A. Penttila, S. Sarna, 2001), у Бразилії алкоголь у крові було виявлено у 32,2 % жертв суїциду (B. Carlini-Cotrim, A. da-Matta-Chasin, 2000).

Існує пряма кореляційна залежність ($r = 0,91$) між рівнем самогубств та алкоголізмом серед чоловіків (D. A. Leon, V. M. Shkolnikov, 1998; О. В. Немцов, 2001).

В іншому дослідженні (D. Lester, 1995) було встановлено, що рівень споживання алкоголю позитивно корелював із рівнем суїцидів у 10 з 13 країн.

Нерідко для зняття емоційного стресу працівники міліції, як і їхні закордонні колеги, вживають алкогольні напої, що призводить до трагічних наслідків. Результати дослідження 207 випадків суїциду, скоєних працівниками ОВС України за період 1995–2000 рр., показали, що 44,9 % завершених самогубств було скоєно у стані алкогольного сп'яніння різного ступеня [5].

Як свідчить неупереджена статистика, в Росії близько 60 % самогубств скоюється праців-

никами ОВС після вживання алкоголю, що істотно перевищує аналогічний показник серед цивільного населення. Найбільша кількість суїцидентів – це працівники, які прослужили від 1 до 3 років (16,73 %) або більше 10 років (9,8 %) (Г. Д. Андрушин, Є. С. Вишегородцев, 2002).

У США серед офіцерів поліції 18,1 % поліцейських-чоловіків та 15,9 % поліцейських-жінок повідомили про негативні наслідки від вживання алкоголю, а 7,8 % відповідали критеріям зловживання алкоголем або наявності алкогольної залежності. При цьому офіцери-жінки мали патерни вживання алкоголю, схожі на патерни офіцерів-чоловіків, але значно більші, ніж серед жінок цивільного населення.

Для зняття стресу більшість працівників органів правопорядку, окрім алкоголю, постійно вживають тютюнові вироби. Так, лише 15,6 % персоналу Національної поліції Франції та 31,5 % Національної жандармерії не палять.

Важливу роль у деструктивній поведінці (предсуїцид) відіграє уява про самогубство. Результати опитування, проведеного Національною поліцейською академією Норвегії, показали, що 24 % працівників поліції доходили висновку, що не варто жити, а 6,4 % серйозно розглядали питання про скоєння суїциду.

Результати досліджень (J. Violanti, 2000) показали, що суїцидальні думки були у 23 % офіцерів-чоловіків та у 25 % жінок – офіцерів поліції Ісландії (серед цивільного населення – 13,5 %).

Із метою психологічного супроводження оперативно-службової діяльності, попередження та профілактики суїциду серед персоналу поліції в ряді країн було створено спеціальні психологічні служби. Так, у Національній поліції Бельгії – це ST (Stress team), в Австралії – SPA (Suicide Prevention Australia).

Також було розроблено спеціальні національні програми щодо запобігання суїциду, які показали свою ефективність.

Наприклад, із метою попередження суїциду серед особового складу Службою поліції Монреалю (SPCUM) була розроблена програма PARIS (Prévention par l'Action du Risque et de l'Intention Suicidaire). Основними напрямками цієї програми є: щотижневі зустрічі фахівців-психологів із особовим складом підрозділів поліції, що спрямовані на профілактику суїцидальної поведінки; формування у поліцейських навичок надання необхідної психологічної допомоги колегам у екстремальних ситуаціях; роз'яснення завдань та функцій спеціалізованої психологічної служби поліції та ін.

Окрім цього, було розроблено та реалізовано ще кілька програм із превенції суїциду в поліції: «Ensemble pour la vie» («Разом для життя»), «Policier-ressource» («Поліцейський оновлює сили»), «Employee and Family Assistance Program, EFAP» («Програма допомоги співробітникам поліції та їхнім сім'ям»).

У США для боротьби із суїцидом серед поліцейських створено спеціальну національну організацію NPSF (National POLICE Suicide Foundation), яка має свої відділення у всіх регіонах країни та надає психологічну допомогу працівникам поліції та членам їхніх сімей.

Для психологічного супроводження службової діяльності та надання спеціалізованої

допомоги особовому складу Національної поліції Франції функціонує Служба операційної психологічної підтримки (Service de soutien psychologique opérationnel, SSPO). Одним із напрямків діяльності психологів SSPO є проведення колективних заходів у підрозділах поліції (дебріфінги, тренінги та ін.) та індивідуальних консультацій з метою попередження суїциду.

Таким чином, вважаємо, що одним із напрямків сучасної вітчизняної психології має стати розробка та впровадження національної програми, спрямованої на превенцію суїциду серед персоналу органів внутрішніх справ України.

Список використаних джерел

1. Кони А. Ф. Самоубийство в законе и жизни / А. Ф. Кони. – М. : Право и жизнь, 1923. – 22 с.
2. Identification and Replication of a Combined Epigenetic and Genetic Biomarker Predicting Suicide and Suicidal Behaviors [Електронний ресурс] / Jerry Guintivano, Tori Brown, Alison Newcomer edc. // The American Journal of Psychiatry. – July 30, 2014. – Режим доступу: <http://ajp.psychiatryonline.org/article.aspx?articleid=1892819>.
3. Sewwell J. D. The development of a critical life events scale for law enforcement / James D. Sewwell // Journal of Police Science and Administration. – Vol. 11, № 1. – 1983. – P. 109–116.
4. Brown J. M. Sources of occupational stress in the police / J. M. Brown, E. A. Campbell // Work Stress. – 1990. – № 4. – P. 305–318.
5. Чорний М. В. Аналіз самогубств, здійснених співробітниками органів внутрішніх справ у стані алкогольного сп'яніння / М. В. Чорний // Лікарська справа. – 2001. – № 2. – С. 146–153.

Надійшла до редколегії 22.09.2014

ЛОГАЧЕВ Н. Г. ВЛИЯНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА НА СУИЦИД СРЕДИ ПЕРСОНАЛА ОРГАНОВ ПРАВОПОРЯДКА

Рассмотрен феномен суицида как форма девиантного поведения сотрудников органов внутренних дел. Особое внимание уделено анализу профессиональных стресс-факторов, которые непосредственно оказывают влияние на аутоагрессивное поведение сотрудников органов правопорядка.

Ключевые слова: суицид, девиантное поведение, полиция, профессиональный стресс, алкоголь, превенция суицида.

LOGATCHEV N. G. INFLUENCE OF OCCUPATIONAL STRESS ON SUICIDE AMONG LAW ENFORCEMENT PERSONNEL

The review of modern theories of a suicide, as one of forms of deviant behaviour is given. The problem of a suicide takes a special place in law enforcement agencies of the majority of the countries of the world. Relevance of studying of this phenomenon is caused by the fact that there are more cases of a suicide among police officers, than on duty perish.

The special attention is paid to research of negative influence of social and psychological factors and a professional stress on suicide behaviour of the personnel of police. The main stress factors of professional activity having pathogenic impact on autoaggressive behaviour of police officers are considered.

Keywords: suicide, deviant behaviour, police, professional stress, alcohol, suicide prevention.

УДК 159.9:34.01

Н. Л. ЧЕРНЯКОВА,*практичний психолог**Курязької виховної колонії для неповнолітніх імені А. С. Макаренка*

ПСИХОКОРЕГУВАЛЬНА РОБОТА З ДЕВІАНТНИМИ ПІДЛІТКАМИ У ПЕНІТЕНЦІАРНІЙ УСТАНОВІ

Розглянуто особливості роботи психолога з девіантними підлітками – вихованцями колонії для неповнолітніх злочинців. Подано коротку статистику дитячої злочинності в Україні. Розглянуто взаємозв'язок девіантної поведінки з психічною депривацією в підлітків. Висвітлено методи корекційної роботи з вихованцями в місцях позбавлення волі, особливу увагу приділено методу казкотерапії. Розглянуто особливості психологічної роботи із застосуванням казкотерапії. Виявлено ефективність використання цього методу в процесі діагностики і психологічної корекції особистості вихованців.

Ключові слова: *девіантна поведінка, депривація, психологічна корекція, казкотерапія, рефлексія.*

Проблема підліткової злочинності в Україні залишається актуальною, і фахівці різних сфер шукають нові методи профілактики та корекції деструктивної поведінки малолітніх злочинців.

За статистичними даними, у 2012 році в Україні налічувалося близько 14 тис. підлітків, які вчинили злочин. Половина загальної кількості малолітніх злочинців мають середній вік 17 років. Та 14238 злочинів було скоєно підлітками, які не досягли 18 років [1].

«Протягом першого кварталу 2014 рівень злочинності серед неповнолітніх виріс на 57,1 %... Більше половини з 1,2 тис. скоєних злочинів – тяжкі та особливо тяжкі. Близько 400 підлітків вчинили злочини повторно» [2].

Газета «Закон і бізнес» наводить думку Міністерства освіти і науки України про причини дитячої злочинності: «недостатній життєвий досвід, схильність до наслідування дорослих, віра в безкарність, недостатній рівень самокритичного ставлення до власних вчинків, вживання спиртних напоїв або наркотичних речовин, а також безконтрольність з боку вихователів, недостатній рівень профілактичної роботи з неповнолітніми тощо» [2].

Метою цієї статті ми ставимо дослідити окремі психологічні аспекти дитячої злочинності в Україні та окремі особливості роботи психолога з вихованцями пенітенціарної установи.

У більшості випадків підліткова злочинність вчиняється дітьми з «проблемних» сімей. Сімейне неблагополуччя є головним фактором, який сприяє розвитку деструктивної та делінквентної поведінки підлітка. Варто звернути увагу на сімейні конфлікти, які носять хронічний характер та є причиною патохарактерологічного розвитку дитини. Також «проблемність» означає і те, що інтереси та потреби

дитини в родині задовольняються дуже рідко, та існує такий фактор, як відсутність емоційного контакту дитини і батьків, тобто дитина перебуває в психічній депривації [3].

Психічна депривація провокує такі зміни в структурі особистості, як зниження інтелектуальних здібностей, ослаблення вольових якостей, почуття власної неповноцінності, порушення прив'язаності.

З цього приводу Є. І. Рогов зазначає, що депривація провокує девіантну поведінку, а вже на цей фактор накладаються інші: економічні, соціальні, культурні тощо [4, с. 13–14, 21].

Емоційна депривація призводить до порушень не тільки в соціумі, а й до спотворення «Я»-концепції, до психологічного переживання «гидкості» власного «Я», а отже, спотворення самосвідомості. Важливу роль у цій ситуації відіграє наявність емоційного контакту дитини та батьків. Якщо дитина виховується в обстановці емоційного відчуження, це створює у неї відчуття власної провини, формує негативне ставлення до зовнішнього світу.

На думку Е. Еріксона, мета розвитку особистості в підлітковому віці – набуття чи втрата власного «Я», а також формування почуття ідентичності або відчуження і невизнання [5, с. 32, 33].

Досягаючи підліткового віку, дитина зазнає якісних змін. Відомо, що підлітковий вік є кризовим періодом, це так званий «місток» між «Я»-дитиною і «Я»-дорослим. І основна особливість цього віку – це набуття власного «Я». У цьому віці відбуваються метаморфози як на фізичному, так і на психологічному рівнях. Підліток відчуває себе дорослим, але його неспроможність у багатьох сферах говорить про зворотне. Зростає критичне судження щодо

самого себе, з одного боку, та самообожнювання, – з іншого. Тобто самооцінка стає плаваючою, нестабільною. Бажання бути незалежним від батьків викликає конфлікт як внутрішньоособистісний, так і у відносинах з батьками. У цьому віці орієнтація спрямована на однолітків, які є референтною групою, законам якої підпорядковується підліток.

Г. Кеплан досліджував взаємозв'язок між девіантною поведінкою і зниженою самоповагою. Підліток, бажаючи підняти рівень самоповаги, бере участь в антисоціальних діях, примикає до групи однолітків з такою ж спрямованістю, його метою є самоствердження і підвищення свого психологічного статусу. Простіше кажучи, для нього важливо знайти те визнання, яке він не отримав у родині. Як правило, підлітки, які перебувають у місцях позбавлення волі, таким чином підвищують власну самооцінку і набувають самоповаги. Також Г. Кеплан вказує на те, що підліток бажає відповідати вимогам суспільства, але внаслідок різних причин, будь то проблема ідентичності, соціальні умови, недолік матеріальних ресурсів, відсутність соціальної адаптації і т. ін., він не в змозі це зробити [6, с. 252–254]. І тоді він шукає інші шляхи самореалізації.

У випадку з девіантними підлітками самоактуалізація і соціалізація є перекритими внаслідок психічної депривації, яка також перешкоджає розвитку самосвідомості і рефлексії.

У своїй статті «Сучасні підходи до розуміння терміна «рефлексія» Ю. Б. Безгіна звертає увагу на те, що «у більшості досліджень рефлексія розуміється як процес осмислення і переосмислення людиною своїх відносин з предметно-соціальним світом. Вони виявляються під час її спілкування з іншими людьми, активного освоєння норм і засобів різних діяльностей, що виражається, з одного боку, в побудові нових власних образів, а з іншого, – у виробленні більш адекватних знань про світ з їх подальшим втіленням у вигляді конкретних дій» [7, с. 38]. Процес рефлексії у девіантних підлітків є проблемою, яка на сьогоднішній день мало вивчена. Зокрема, актуальним є подальше вивчення методів розвитку рефлексивності вихованців колоній у рамках пенітенціарної системи.

На базі Курязької виховної колонії психологами проводиться корекційна робота з вихованцями, тобто з підлітками з деструктивними формами поведінки.

У роботі використовуються методи діагностики, профілактики та психокорекції. До методів

психокорекції ми відносимо особисті бесіди і консультації, а також різні види психотерапевтичної роботи.

Одним із найбільш ефективних методів, спрямованих на розвиток рефлексивності вихованців, є казкотерапія. Казкотерапія може виступати як діагностичним методом, так і корекційним, вона сприяє розвитку самосвідомості та рефлексії у вихованців.

У процесі діагностики особливостей особистості вихованців ми обговорюємо з ними отримані під час проведення казкотерапії результати у тому випадку, якщо це не несе загрози їхньому психічному здоров'ю. Так, наприклад, коли використовуємо рисунковий метод «неіснуюча тварина», ми розмовляємо про цю тварину, питаємо про її друзів, улюблену їжу. Питання можуть бути дуже різноманітними. Уже на цьому етапі можна визначити, якою мірою підліток є рефлексивним. Малюнок може мати агресивний характер, свідчити про підвищену тривожність, страх, а в характеристиці «тварини» вихованець нічого подібного не зазначає. Звичайно, це може бути пов'язано і з небажанням у цей момент відкриватися, внаслідок несформованого відчуття довіри до психолога, оскільки на це потрібен певний час, але можна стверджувати, що більшість із підлітків не усвідомлюють, в якому емоційному стані вони знаходяться. І це стосується не тільки емоційної складової, а й самосвідомості в цілому. І для вихованців доволі часто стає відкриттям те, що вони про себе дізнаються від психолога.

Казкотерапія, на наш погляд, є методом, який дозволяє психологу пенітенціарної установи працювати з підлітками ефективно. Вона розвиває пізнавальні процеси, прищеплює морально-етичні цінності, сприяє формуванню самосвідомості і рефлексії підлітка.

Привабливість цього методу полягає також у тому, що його можна використовувати не тільки висококваліфікованим фахівцям, а й початківцям-психологам, тим, хто тільки починає свою професійну діяльність. Завдяки казці створюється контекст, у якому відбувається перенесення внутрішнього світу підлітка на сюжет казки. Внаслідок цього вмикаються процеси, спрямовані на активізацію потенційних особистісних структур.

К. Бремс зазначає, що розповідання історій дуже терапевтично впливає на дітей [8]. Підбирати потрібно казки, які б відповідали культурній приналежності особистості дитини, її історичному корінню.

Підліткам, особливо вихованцям колонії, складно говорити про свої проблеми відкрито. У казці все просто. Казкова історія не зачіпає особисто. Вона знімає захист і створює атмосферу довіри між підлітком та психологом. Виникає зона безпеки, яка сприяє активації пізнавальної активності та включення у процес. Цікаво слухати і спостерігати, як хлопці діляться своїми інтерпретаціями однієї і тієї ж казки.

Наведемо приклад роботи з вихованцями. Завдання полягало в тому, що потрібно було придумати казку на будь-яку тему, з будь-якими героями.

Основною умовою завдання було придумати унікальний текст казки. Хлопці по черзі читали казки, і ми разом із психологом їх обговорювали. Висловлювався кожен. Один із хлопців написав казку про муху, яка була марною і самотньою, але одного разу вона познайомилася з бджолою, яка займалася добуванням меду, і муха відчула себе ще більш самотньою. На питання «чому муха почувається самотньою?» вихованець відповів: «Бо вона зелена і в неї нікого немає». В нашому епізоді ми спостерігаємо виявлення проєктивного механізму, коли особистий досвід і самовідчуття проєктуються на сюжет казки. В даному випадку казка була використана як для діагностики, так і для терапевтичного впливу.

Ще один приклад роботи з прибулими вихованцями. Етап складався з двох підлітків, які не досягли повноліття. Під час особистої бесіди один із хлопців сказав, що він сирота – маму позбавили батьківських прав за зловживання алкогольних напоїв, бабуся, яка придивлялася за хлопцем, померла в 2013 році. Судили його за крадіжку. Пояснив, що стипендії не вистачало, тому скоїв злочин. Другий хлопець – із

сім'ї, в якій батьки розлучилися і через деякий час з'явився вітчим; є брат, котрий має два дипломи про вищу освіту. Отже, під час проведення казкотерапії перший вихованець сказав, що сенс казки – у дружній сім'ї і матеріальному благополуччі, для другого сенс – у невловимому прагненні до досконалості. Коли його запитали, на що схожа ця досконалість, він відповів: «На брата!».

Навіть із цього маленького епізоду ми бачимо, що такі культурні цінності, як повноцінна сім'я, економічна стабільність, прагнення до саморозвитку, важливі для вихованців, незважаючи на те, що вони «просякнуті» кримінальною культурою і тими поняттями, які вона пропонує. Стосовно цієї ситуації ми бачимо, на які цінності можемо орієнтуватися, здійснюючи корекцію особистості.

Часто звертаємо увагу вихованців на ті вислови, які вони вимовляють, інтерпретуючи казку. Повторюємо їхні слова, перепитуємо при цьому, чи правильно ми їх зрозуміли. Для того, щоб їх висловлювання набували рефлексії.

Таким чином, у роботі з девіантними підлітками – вихованцями колонії використовуються методи діагностики, профілактики та психокорекції. Як показав досвід, одним з найбільш ефективних методів, спрямованих на розвиток рефлексивності вихованців, є казкотерапія. Казкотерапія може виступати як діагностичним методом, так і корекційним, вона сприяє розвитку рефлексії у вихованців. А розвиток рефлексії у девіантних підлітків, у свою чергу, впливає на зниження рецидивів злочинів, завдяки розширенню знань про світ, про себе і про інших, відкриттю і засвоєнню моральних законів, усвідомленню причин та наслідків певних подій і власної поведінки.

Список використаних джерел

1. Колишний В. Малолетней преступности МОН предлагает противопоставить просветительство и службы примирения [Электронный ресурс] / Василь Колишний // Закон и Бизнес. – 20.07–26.07.2013. – № 29 (1119). – Режим доступа: http://zib.com.ua/ru/35679-maloletney-prestupnosti_mon_predlagaet-protivopostavit_prosv.html.
2. Уровень детской преступности в Украине вырос на 57 % – ГПУ // Закон и Бизнес. – 29.04.2014 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zib.com.ua/ru/83440-uroven-detskoy-prestupnosti_v_ukraine-viros_na_57_-_gpu.html.
3. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте [Электронный ресурс] / Йозеф Лангмейер, Зданек Матейчек. – Прага : Авиценум, 1984. – С. 17–60, 244–258. – Режим доступа: <http://gestalt-taganrog.ru/articles/deprivatio1.shtml>.
4. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога : учеб. пособие : в 2 кн. / Е. И. Рогов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Владос, 1999. – Кн. 1 : Система работы психолога с детьми разного возраста. – 384 с. : ил.
5. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис [Электронный ресурс] / Э. Эриксон ; пер. с англ. ; общ. ред. и предисл. А. В. Толстых. – М. : Прогресс, 1996. – 344 с. – Режим доступа: <http://psylib.myword.ru/index.php?automodule=downloads&showfiled=1407>.

6. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
7. Безгина Ю. Б. Современные подходы к пониманию термина «рефлексия» [Электронный ресурс] / Ю. Б. Безгина // Альманах современной науки и образования. – № 1 (1). – Тамбов : Грамота, 2007. – С. 37–41. – Режим доступа: http://scjournal.ru/articles/issn_1993-5552_2007_1_14.pdf.
8. Бремс К. Полное руководство по детской психотерапии / К. Бремс ; пер. с англ. Ю. Брянцевой. – 2-е изд., междунар. – М. : Эксмо-пресс, 2002. – 639 с.
9. Рассудова Л. А. Процесс рефлексии у девиантных подростков / Рассудова Л. А. // Современные исследования социальных проблем. – 2012. – № 7 (15). – 13 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/7/rassudova.pdf>.

Надійшла до редколегії 26.09.2014

ЧЕРНЯКОВА Н. Л. ПСИХОКОРРЕКЦИОННАЯ РАБОТА С ДЕВИАНТНЫМИ ПОДРОСТКАМИ В ПЕНИТЕНЦИАРНОМ УЧРЕЖДЕНИИ

Рассмотрены особенности работы психолога с девиантными подростками в пенитенциарном учреждении. Представлена краткая статистика детской преступности в Украине. Рассмотрена взаимосвязь девиантного поведения с психической депривацией у подростков. Представлены методы коррекционной работы с воспитанниками в местах лишения свободы, особое внимание уделено методам сказкотерапии. Раскрыты особенности работы психолога с применением сказкотерапии. Выявлена эффективность использования данных методов в процессе диагностики и психологической коррекции личности воспитанников.

Ключевые слова: девиантное поведение, депривация, психологическая коррекция, сказкотерапия, рефлексия.

CHERNIAKOVA N. L. THE PSYCHOLOGICAL CORRECTIONAL WORK WITH DEVIANT TEENAGERS IN PRISON

The peculiarities of the psychologist's work with deviant teenagers – inmates of the prison are observed. A brief statistics of juvenile crime in our country is present. The interrelation of deviant behaviour with mental deprivation of adolescents is studied. The methods of correctional work with adolescents in prisons are present; particular attention is paid to the methods of fairy-tail therapy. Peculiarities of the psychologists work with the use of fairy-tail therapy are disclosed. The tale therapy can act so as a diagnostic, and a correction method. It promotes the development of reflection of the pupils. And the development of reflection in deviant adolescents, in turn, affects the reduction of recurrence of crimes, due to the expansion of knowledge about the world, about themselves and others, the discovery and assimilation of moral laws, awareness of the causes and consequences of certain events and behaviour. The effect of the using of these techniques in the diagnosis and psychological treatment of pupils is identified.

Keywords: deviant behaviour, deprivation, psychological correction, fairy-tail therapy, reflection.

РЕЦЕНЗІЇ

УДК 35.075.31(477)

ЗОЗУЛЯ О. І. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АДМІНІСТРАЦІЇ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ : МОНОГРАФІЯ / О. І. ЗОЗУЛЯ. – ХАРКІВ : ХАРКІВ ЮРИД., 2014. – 300 С.

Президент України як гарант конституційного ладу, державного суверенітету, територіальної цілісності України має досить широке коло повноважень . щодо додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина та інших конституційних інститутів. Для здійснення цих повноважень Президентом України утворений постійно діючий орган – Адміністрація Президента, яка відіграла і відіграє важливу роль в політичному житті країни. Тому, безсумнівно, наукові дослідження місця Адміністрації Президента в державному механізмі республіки, її функцій, повноважень, правового регулювання є актуальними і цікавими не лише для вузького кола фахівців, але й для значного загалу громадськості.

Це питання має свою історію. Для забезпечення здійснення своїх повноважень як глави держави ще Президентом України Леонідом Кравчуком 13 грудня 1991 р. (указ № 6/1991) було створено чинний орган, який отримав назву «Адміністрація Президента України». Основними завданнями Адміністрації були організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення діяльності Президента України. Хоча з того часу пройшло вже чимало років, проте конституційно-правовий статус апарату глави держави в Україні характеризується невизначеністю, фрагментарністю регулювання повноважень, розходженням конституційно-правових засад і практики функціонування. Тому є певна парадоксальність у дослідженні О. І. Зозулі щодо цієї проблеми. Виникає запитання і щодо правомірності назви цього дослідження. Однак слід відзначити, що сам автор монографії не приховує цих проблем, відкрито про них пише і намагається побудувати своє дослідження на тій правовій основі, яка існує. І в цьому виявляється його наукова сміливість та розкриваються можливості для нелегкого, але можливого узагальнення специфіки інституалізації Адміністрації Президента України.

Слід зазначити, що автор рецензованої монографії цілком упорався з виконанням поставленої мети. Не викликають заперечення структура роботи та основні аспекти дослідження, які знайшли своє відбиття у трьох розділах монографії, кожен з яких має проблемний характер. (Під проблемним ми маємо на увазі науково-проблемний).

Розглядаючи правову природу Адміністрації Президента України, автор зосередив свою увагу на характеристиці місця цього органу в державному механізмі та проблемах його інституалізації. В основу розуміння апарату Президента України покладається розмежування понять «допоміжний орган», «система допоміжних органів» і «апарат» глави держави, що дозволяє, на думку автора, розглядати останній не як узагальнюючу категорію, яка охоплює всі різноманітні допоміжні органи глави держави, а як центральний допоміжний орган та координуючу інституцію системи допоміжних органів глави держави (с. 64). З цим висновком важко не погодитися, тим більше, що його «добування» є достатньо зрозумілим і логічним.

Аналізуючи конституційно-правове регулювання організації та діяльності Адміністрації Президента України, дослідник справедливо підкреслює, що лише частина повноважень Адміністрації Президента України має винятковий характер, інші її повноваження можуть частково збігатися з повноваженнями інших допоміжних органів глави держави та реалізуються в рамках їх спільної узгодженої діяльності (с. 145).

Вважаємо також доцільним включення у книгу досвіду конституційно-правового регулювання статусу апарату глави держави у зарубіжних країнах, чому присвячено кілька підрозділів монографії. Автор відзначає своєрідність організації інституту апарату глави держави у різних зарубіжних країнах, акцентуючи увагу як на їх конституційній невизначеності, так і на конституційному закріпленні, низькому чи високому рівні правової регламентації, проте детально не аналізує переваги, якісні риси та недоліки тієї чи іншої організації.

Найцікавішим у монографії, на нашу думку, є підрозділ, присвячений напрямкам удосконалення конституційно-правового статусу Адміністрації Президента України. Слід зазначити, що по цьому полю вже «потопалися» багато хто з народних депутатів та науковців (меншою мірою),

проте вони тільки частково визначали деякі форми і засоби діяльності апарату Президента України. Звичайно, що напрошується пропозиція конституційного врегулювання статусу Адміністрації Президента України, що не є новим, але автор деталізує цю думку, запропонувавши конкретні зміни до Конституції України та проект Закону України «Про Адміністрацію Президента України». Дослідник повторює думку Ю. П. Битяка, С. Г. Серьогіної та І. І. Бодрова (2012 р.) щодо правового визначення засад підзвітності та підконтрольності Президентів України його Адміністрації (с. 222). У цілому автор згрупував свої пропозиції у 12 пунктів, зміст яких у цілому не викликає заперечень, хоча деякі з них потребують певної конкретизації (наприклад, п. 5 – «більш чітке розмежування компетенції та врегулювання засад відносин з органами публічної влади, форм і порядку взаємодії та діяльності інших допоміжних органів глави держави»).

Слід відзначити також достатньо широке коло джерел, (у тому числі й іноземних), якими послуговувався автор під час написання монографії. У цілому рецензовану роботу слід оцінити як оригінальне за змістом та цікаве за постановкою проблем та їх вирішенням дослідження, кваліфіковано виконане, яке має значне практичне значення, підсилене сьогоднішньою трансформацією державного апарату.

Володимир ГРЕЧЕНКО,
доктор історичних наук, професор
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

ДО УВАГИ АВТОРІВ НАУКОВОГО ЖУРНАЛУ «ПРАВО І БЕЗПЕКА»

ПОРЯДОК подання матеріалів для публікації в науковому журналі «Право і Безпека»

1. ОФОРМЛЕННЯ.

Матеріали слід подавати у друкованому та електронному варіантах (на CD-диску або USB Flash-накопичувачі). Весь текст має бути набраний у текстових редакторах «MS Word-97–2007» із використанням стандартного шрифту Times New Roman 14-го кегля з міжрядковим інтервалом 1,5. Графіки, рисунки та діаграми виконуються за допомогою стандартного програмного забезпечення. Відступ зверху, знизу та праворуч має становити 20 мм, ліворуч – 25 мм. При такому форматі обсяг матеріалу має бути 6–12 сторінок, включаючи основний текст, анотації, список використаних джерел та інші елементи, що підлягають опублікуванню. Стаття має супроводжуватися шрифтом УДК.

2. СТРУКТУРА ТЕКСТУ.

Стаття повинна містити такі елементи: постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано вирішення даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

3. СУПРОВІДНІ МАТЕРІАЛИ.

До тексту **обов'язково** додаються:

- рецензія (до якої прирівнюється рекомендація до опублікування, надана головним редактором журналу або його заступником). Матеріали, що надходять, підлягають внутрішньому рецензуванню, яке здійснюють члени редакційної колегії – фахівці відповідної галузі, крім поданих докторами наук і професорами, які працюють в Університеті;
- витяг із протоколу засідання кафедри або іншого навчального чи наукового підрозділу про рекомендацію статті до друку;
- авторська довідка (прізвище, ім'я, по батькові повністю, відомості про місце роботи, посаду, науковий ступінь, за їх відсутності – статус здобувача, ад'юнкта тощо навчального закладу (*вказані відомості підлягають опублікуванню*), а також поштову та електронну адреси і номер телефону);
- анотації (українською, російською та англійською мовами), що відповідають вказаним нижче вимогам.

4. АНОТАЦІЇ.

Анотація включає характеристику основної теми, проблеми об'єкта, мети роботи та її результати. В анотації вказують, що нового містить у собі дане дослідження порівняно з іншими, спорідненими за тематикою і цільовим призначенням.

Залежно від мови публікації різними мовами подаються звичайні та розширена анотації. При цьому розширена анотація повинна бути розгорнутою інформацією про зміст і результати дослідження, а звичайні – інформацією про основні ідеї та висновки дослідження.

Мова. Анотації подають українською, російською та англійською мовою, одна з яких є мовою публікації.

Розширену анотацію подають англійською мовою (коли мовою публікації є українська або російська) або українською мовою (коли мовою публікації є англійська). Звичайні анотації подають відповідно українською та російською або англійською та російською мовами.

Обсяг. Рекомендований обсяг звичайної анотації – 500 друкованих знаків, розширеної – 1800–2000 друкованих знаків, без урахування перекладу прізвища, ім'я, по батькові автора, назви дослідження та ключових слів.

Анотації друкують відповідно до вимог, встановлених до оформлення основного тексту дослідження.

Структура. Анотація в загальному вигляді повинна мати таку структуру: прізвище, ім'я, по батькові автора, назва дослідження, текст анотації, ключові слова.

Текст анотації повинен містити такі структурні елементи:

- 1) предмет, тему, мету роботи;
- 2) метод чи методологію дослідження, відомості, що свідчать про актуальність та наукову новизну роботи;
- 3) основні результати дослідження;
- 4) галузь застосування, практичне значення роботи;
- 5) висновки.

Викладення матеріалу в анотації повинно бути: стислим і точним; інформативним; змістовним; структурованим.

У тексті анотації слід уживати синтаксичні конструкції, притаманні мові наукових і технічних документів, уникати складних граматичних конструкцій; застосовувати стандартизовану термінологію. Необхідно дотримуватися єдності термінології в межах анотації.

Скорочення та умовні позначення, крім загальноновживаних у наукових і технічних текстах, застосовують у виняткових випадках або дають їх визначення при першому вживанні.

Наприкінці кожної анотації наводяться *ключові слова* відповідною мовою. Ключовим словом називається слово або стійке словосполучення із тексту анотації, яке з точки зору інформаційного пошуку несе смислове навантаження. Сукупність ключових слів повинна відображати поза контекстом основний зміст наукової праці. *Кількість* ключових слів становить від п'яти до десяти. Ключові слова подають у називному відмінку, друкують у рядок, через кому.

Якість анотацій. Відповідальність за якість підготовки анотацій (крім літературного редагування, який здійснюють фахівці редакції, і перекладу, який здійснюють чи погоджують уповноважені на це фахівці, вказані нижче) покладається одноосібно на авторів.

У випадку, коли анотації підготовлено із грубими порушеннями встановлених вимог, публікацію результатів дослідження може бути затримано редколегією до їх усунення автором, про що йому повідомляється в письмовій чи усній формі негайно після їх виявлення.

Порядок подання до редакції розширених анотацій англійською мовою. Розширена анотація англійською мовою повинна бути або завірена печаткою бюро перекладів, або погоджена за підписом керівника кафедри іноземних мов чи відділу міжнародних зв'язків Харківського національного університету внутрішніх справ. До вказаних погоджень можуть бути прирівняні відповідні погодження керівників аналогічних підрозділів інших закладів, установ та організацій, підписи яких належним чином завірені печаткою цих закладів, установ чи організацій.

5. ОФОРМЛЕННЯ СПИСКУ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.

При написанні статті обов'язковим є посилання на авторів і джерела використаних або цитованих матеріалів. Список посилань оформлюється за допомогою прикінцевих зносок відповідно до вимог ДСТУ ГОСТ 7.1:2006.

Відповідальність за достовірність поданої інформації, використаних цитат, оформлення списку використаних джерел покладається на авторів.

Редколегія залишає за собою право повертати матеріали авторам для виправлення виявлених помилок і доопрацювання, скорочувати та редагувати надані тексти.

Автори попереджаються про те, що електронна копія журналу безоплатно розміщується у відкритому доступі на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України», а також на веб-сторінці видання (<http://pb.univd.edu.ua>).

Редагування *І. В. Костіної, Г. Я. Ступницької, П. О. Білоуса*
Внесення правок, комп'ютерне верстання *А. О. Зозулі, П. О. Білоуса*
Дизайн обкладинки *Н. М. Круглик, І. В. Зозулі*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 13012-1896 ПР від 28.08.2007.

Підписано до друку 24.10.2014. Формат 60x84/8.
Ум. друк. арк. 28,47. Тираж 100 прим. Замовл. № 2014-17.

Адреса редакції, видавця та виготовлювача:
Харківський національний університет внутрішніх справ
просп. 50-річчя СРСР, 27, Харків, 61080;
тел. (057) 73-98-168;
адреса електронної пошти: pb@univd.kharkov.ua.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3087 від 22.01.2008.